

FILOZOFICKÁ FAKULTA
UNIVERZITY KARLOVY
V PRAZE

Ústav germánských studií

Diplomová práce

Marta Škubalová

České a německé literární reprezentace tzv. odsunu Němců
z Československa

Czech and German literary representations of the transfer of
Germans from Czechoslovakia

Praha, 2014

Vedoucí práce: PhDr. Václav Petrboř, PhD.

Tímto bych ráda poděkovala Václavu Petrbokovi za laskavé vedení a cenné připomínky k této práci. Nebýt jeho trpělivosti, nikdy by nevznikla včas. Můj dík patří dále Lucii Vávrové za neutuchající víru v mou vytrvalost.

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 15. 8. 2014

Byla pak všecka země jazyku jednoho a řeči jedné.
Sstoupil pak Hospodin, aby viděl to město a věži, kterouž stavěli synové lidští.
A řekl Hospodin: Aj, lid jeden a jazyk jeden všechněch těchto, a tot' jest začátek díla
jejich; nyní pak nedadí sobě v tom překaziti, což umínili dělati.
Protož sstupme a změt' me tam jazyk jejich, aby jeden druhého jazyku nerozuměl.

Bible Kralická, 1. Mojžíšova, 11:1, 5-7

Abstrakt

Předkládaná práce se zaměřuje na literární reprezentace odsunu Němců z Československa. Základním hlediskem analýzy se staly projevy vícejazyčnosti, nejčastěji zaznamenané formou prezence, evokace a deformace, často se pak objevuje i eliminace. Aspekty vícejazyčnosti představují významný prostředek charakterizace prostředí. Užití vícejazyčných projevů má potenciál k tomu, ilustrovat sociální a politické proměny české společnosti posledních sedmdesáti let, není to však pravidlem. Hodnocení různých jazyků je individuální, je tak vykreslována složitost události odsunu Němců. Nejdůležitějším rysem vícejazyčnosti je pak zdůraznění nesrozumitelnosti komunikace nejen na úrovni základního porozumění promluvě, ale i na vyšší rovině, která odráží selhání mezilidské komunikace jako takové.

This paper focuses on literary representations of the transfer of Germans from Czechoslovakia. The central point of the analysis is representation of multilingualism, mainly in the form of its presence, evocation and deformation, and often also in the form of elimination. Various aspects of multilingualism are important means of characterization of the narrative settings and milieu. The use of multilingualism has the potential to illustrate the social and political changes of the Czech society in the last seventy years. However, it is not the only possible way to do so. Different languages are evaluated and considered individually, which offers a possibility to depict the complexity of the transfer of Germans. The most important aspect of the multilingualism is the emphasis on the incomprehensibility of the communication not only at the level of basic speech understanding but also at the higher level, which reflects the failure of interpersonal communication.

Klíčová slova

Česky:

- odsun/vyhnání Němců
- česká literatura po roce 1945
- německá literatura po roce 1945
- vícejazyčnost
- metajazyková rovina

Anglicky:

- transfer of German
- czech literatur after 1945
- german literatur after 1945
- multilingual approach
- metalingual approach

OBSAH

1. ÚVOD	9
2. VÍCEJAZYČNOST	11
2.1 Typy vícejazyčnosti	11
2.1.1 Bilingvismus, střídání kódů, diglosie	12
2.1.2 Základní formy vícejazyčnosti	14
2.2 Literární vícejazyčnost	17
3. METODA	18
3.1 Výběr pramenů	18
3.2 Vymezení způsobu rozboru	19
4. ANALÝZA TEXTU	20
4.1 Adelheid	20
4.1.1 Vícejazyčné projevy	20
4.1.2 Prostor	22
4.1.3 Časová rovina	22
4.1.4 Metajazyková rovina	23
4.2 Peníze od Hitlera (Letní mozaika)	24
4.2.1 Vícejazyčné projevy	24
4.2.2 Prostor	26
4.2.3 Časová rovina	27
4.2.4 Metajazyková rovina	28
4.3 Vyhnutí Gerty Schnirch	29
4.3.1 Vícejazyčné projevy	29
4.3.2 Prostor	31
4.3.3 Časová rovina	32
4.3.4 Metajazyková rovina	33
4.4 Prager Totentanz (Pražský tanec smrti)	34
4.4.1 Vícejazyčné projevy	34
4.4.2 Prostor	39
4.4.3 Časová rovina	40
4.4.4 Metajazyková rovina	41
4.5 Engste Heimat (Nechte být paní smrti)	42
4.5.1 Vícejazyčné projevy	42
4.5.2 Prostor	47
4.5.3 Časová rovina	48
4.5.4 Metajazyková rovina	48
4.6 Niemandszeit (Čas nikoho)	50

4.6.1	Vícejazyčné projevy	50
4.6.2	Prostor	53
4.6.3	Časová rovina	53
4.6.4	Metajazyková rovina	54
5.	SHRNUTÍ POZNATKŮ	56
5.1	Vícejazyčné projevy	56
5.2	Prostor	57
5.3	Časová rovina	58
5.4	Metajazyková rovina	59
6.	ZÁVĚR	61
7.	LITERATURA	62
7.1	Primární literatura	62
7.2	Sekundární literatura	62
7.3	Ostatní zdroje	64
8.	ZUSAMMENFASSUNG	65

1. ÚVOD

Název této práce, *České a německé literární reprezentace tzv. odsunu Němců z Československa*, se skládá ze tří částí. První vychází z mého odborného zaměření. Volba výběru česko-německého textového materiálu byla ovlivněna obory, které studuji. I když následná analýza knih vychází z jazykového rozboru textů, druhá část názvu – literární reprezentace – poukazuje na literární zaměření práce. Zároveň však odkazuje k diskuzi na téma historické a literární reprezentace (White 2007, 28) a na „přechod od diskusí o ‚umění‘ k diskusím o ‚znázornění‘“ (Gallagherová/Greenblatt 2007, 249), kterým ovlivnil literární historii nový historismus. Třetí část potom blíže definuje téma, o němž se dlouhodobě zajímám, odsun Němců.¹

Odsun Němců, který probíhal ve dvou fázích od května 1945 do konce roku 1947, znamenal konec soužití Čechů a Němců na území Čech, Moravy a Slezska, jež trvalo několik staletí. Během této doby bylo donuceno k odchodu ze země na tři miliony německy mluvících obyvatel, několik desítek tisíc jich při tom zemřelo.² Česko-německá komise historiků došla k závěru, že bylo během tzv. divokého odsunu zabito zhruba 6 000 lidí; v prvních měsících po válce pak na 5 500 lidí spáchalo sebevraždu. Dalších nejméně 18 000 (ale pravděpodobně až dvakrát více) lidí přišlo z nejrůznějších důvodů o život v internačních táborech (Pešek 2004, 32).

Vnímání tohoto období zůstává dodnes rozporuplné. Benešovy dekrety³ jsou dodnes obhajovány v obavě z restitucí. Odsunutí Němci založili roku 1951 Bund der Vertriebenen, v rámci jehož činnosti upozorňují na zločiny a křivdy spojené s odsunem Němců (nejen z území Československa) a domáhají se jejich nápravy. Po sametové revoluci se pak ukázalo, že zhruba tři čtvrtiny Čechů vyjadřuje souhlas s odsunem německých obyvatel (Kraft 2007, 322).

¹ Problematice výběru termínu, který budu pro popis této události užívat, jsem se věnovala již ve své bakalářské práci (Škubalová 2011, 13-4). Z několika různých možností (odsun/vyhnání/transfery/„mezinárodně nedohodnuté – neschválené – nucené vysídlování“) jsem se rozhodla v práci nadále užívat pojmu odsun.

² „Sudetoněmecká strana hovoří o 220 000 až 270 000 obětech. Společná německo-česká komise historiků upřesnila nyní toto číslo na 15 000 až 30 000 mrtvých. Přijměme tedy pečlivě vypočítaná data, k nimž dospěla komise historiků. Bez ohledu na jejich výši zůstane zločin stejně vždycky zločinem.“ (Glotz 2006, 11)

³ Úpravu československého státního občanství lidí německé a maďarské národnosti vymezil dekret prezidenta Beneše ze dne 2. 8. 1945 č. 33/1945. Dekret o zabavení majetku nepřátel a o Fondech národní obnovy byl formulován později, 25. 10. 1945. Konkrétní průběh odsunu byl pak upraven celou řadou směrnic, vydaných ministerstvem vnitra. K vydání tyto dokumenty uspořádal Karel Jech (Jech 2003).

Odsun Němců se stal předmětem mého zájmu již během dřívějšího studia, kdy jsem se v bakalářských závěrečných pracích hlouběji zajímala jednak o to, zda jsou postavy v českých a německých románech a novelách o odsunu zobrazovány stereotypně, jednak o proměnu vypravěčské perspektivy. Zjistila jsem, že pozice objektivního nepersonifikovaného vypravěče, který stojí nad vyprávěným textem, postupně ustupuje a je nahrazována ich-vypravěčem. Tato magisterská práce si však neklade za cíl zhodnotit vývoj, kterým si toto téma prošlo, ani se dále věnovat tematice stereotypů. Rozhodla jsem se vrátit o něco zpět k textové povaze románů, zaměřím se zde na aspekty jazykové vícejazyčnosti.

Nabízí se zde otázka, jak souvisí téma vícejazyčnosti s pojmem literární reprezentace. Komunikace ve své základní podobě, stejně jako v rovině diskursu vyprávění a příběhu (Vašíček 1996, 15) je nedílnou součástí lidského života a jako taková je zobrazována v literárních dílech. V příbězích, v nichž společně (nebo proti sobě) vystupují Češi a Němci, je na místě očekávat, že se v dialogích mohou (ale samozřejmě také nemusí) projevovat prvky cizího jazyka. V této práci však nebudou předmětem zájmu pouze konkrétní realizace vícejazyčných konverzací, nýbrž také otázka, jakým způsobem jsou dané jazyky (čeština, němčina) hodnoceny mimo přímou řeč, tj. jak o nich postavy, popř. vypravěč, smýšlejí. Jádrem těchto vyprávění je však ve vybraných knihách jistá historická událost – odsun Němců.

Jaký význam tedy má spojení rozboru vícejazyčnosti s tématem odsunu Němců? Základním předpokladem této práce je tvrzení, že aspekty vícejazyčnosti jsou pro toto téma produktivní. Jednotlivé postavy mohou být charakterizovány skrze (ne)používání cizího jazyka. Je v českých a německých textech, které líčí odsun Němců, užito stejné množství a stejný typ vícejazyčných projevů? Je cizí jazyk zaznamenáván bezchybně? Hraje vícejazyčnost roli při popisu prostoru, v němž se postavy nacházejí? Užití cizího jazyka by kupříkladu mohlo definovat rozdíl mezi městským a venkovským prostředím. Jakým způsobem se pak liší projevy vícejazyčnosti, které jsou užity v přímých dialogích, od těch, na něž je pouze z retrospektivy vzpomínáno? A především: jakým způsobem se odráží tematika vícejazyčnosti v postojích samotných postav, které byly odsunem Němců zasaženy? Existuje množství podobných otázek, k jejichž zodpovězení může tato práce přispět.

2. VÍCEJAZYČNOST

V evropském kulturním kontextu existují dvě základní, do jisté míry protichůdné, představy o vícejazyčnosti. První z nich je biblický příběh o stavbě babylonské věže, v němž je zmatení jazyků vylíčeno jako trest Boží za lidskou zpupnost. Druhým je pak probouzení národního vědomí v 18. a 19. století a s tím spojená snaha budovat nacionálně (a jazykově) jednotné státy, neboť jazyk je jedním z prvků, který drží národ pohromadě. Národ je přitom konstrukt, který je mimo jiné definován jazykovou praxí a symbolikou (Kremnitz 2004, 92). Oba koncepty mají společný základ ve stereotypní představě ideální komunikace skrze přirozený, bohem seslaný a zároveň politicky korektní jeden původní/společný jazyk. (Lüdi 1996, 233) Realita je ovšem taková, že většina historických zemí, rakouským císařstvím počínaje, byla vícejazyčná a že v dnešní době naprostá většina obyvatel (přínejmenším Evropy) ovládá kromě svého mateřského jazyka minimálně jeden další jazyk.

2.1 Typy vícejazyčnosti

Pojmem vícejazyčnost bývají označovány nejrůznější skutečnosti. V této práci se budu primárně zabývat vícejazyčností textovou, a sice takovou, která je součástí literárních děl. Není ovšem možné zaměřit se na jeden výskyt daného pojmu a opominout zcela všechny ostatní už proto, že literární díla jsou svého druhu obrazem reálného světa a tudíž se v nich odráží jeho komplexnost. Lüdi dělí významy vícejazyčnosti do čtyř základních kategorií následovně (Lüdi 1996, 234). Na první místo řadí vícejazyčnost individuální, kdy jeden člověk může ovládat jeden nebo více jazyků. V literárním prostředí se jedná o ty autory, kteří mají při psaní možnost volby, jako např. spisovatelka Erica Pedretti, která žila v několika různých zemích a mohla by teoreticky za jazyk svých děl vedle němčiny zvolit francouzštinu nebo angličtinu. Zároveň ale existuje vícejazyčnost podmíněná teritoriálně. Na jednom území se pak užívá vícero jazyků, což byl až do roku 1945, resp. 1947⁴ případ Československa, kde se mísila němčina s češtinou. Územní podmíněnost vícejazyčnosti se může, ale také nemusí projevit sociálními aspekty různých funkcí toho kterého jazyka. Např. v Čechách byla i

⁴ Rok 1947 se označuje jako konec druhé fáze odsunu. První byl tzv. divoký odsun, který probíhal od května do podzimu roku 1945.

přes veškeré snahy národních buditelů do 60., maximálně 70. let 19. století němčina tím jazykem, který s sebou přinášel vyhlídky na lepší sociální postavení. Přesným opakem je pak vícejazyčnost institucionalizovaná např. v takovém modelu, který buduje současná jazyková politika Evropské unie. Podle 1. článku nařízení Rady Evropského hospodářského společenství č. 1 jsou za úřední a pracovní jazyky považovány úřední jazyky všech členských států EU. Jakýkoli dokument může být tedy podán v jednom z úředních jazyků. Úřední jazyky pak ovšem mohou být omezeny řádem jednotlivých organizací. (EU online)

Pokud vyjdeme z tohoto rozdělení, zaměření této práce je především na individuální vícejazyčné projevy. Jelikož však teoreticky existuje nekonečné množství jazyků (Mackey 1987, 699), budu se ve vybraných textech zajímat v první řadě o konkurenci dvou konkrétních „národních“ jazykových kódů, češtiny a němčiny. Podle Mareše je totiž možné se setkat v běžné komunikaci i v literárních textech s projevy heterogenosti nejen interjazykové (tedy právě s oněmi národními jazyky), ale i intrajazykové, tj. s takovými, které rozlišují dva a více variant jednoho jazykového kódu. V praxi se pak jedná nejčastěji o konkurenci spisovného jazyka a jeho různých variet – dialektů či hovorové podoby. Především v českých textech je těchto různých variet používáno často, ať už se jedná právě o češtinu hovorovou, nebo ještě častěji o češtinu obecnou. Kromě případů, kdy se do promluv postav pronášených obecnou češtinou promítá signifikantní množství germanismů, se této rovině rozboru věnovat nebudu.

2.1.1 Bilingvismus, střídání kódů, diglosie

„Bilingvismus je schopnost užívat dva jazyky, popř. více jazyků.“ (Karlík 2002, 53) – tolik k definici bilingvismu *Ecyklopedický slovník češtiny*. Ani z následujícího textu hesla nevyplývá, jakým způsobem (nebo zda vůbec) se bilingvismus odlišuje od vícejazyčnosti. Chybí zde zdůraznění základního kritéria bilingvismu, a sice míra osvojení jazyka. Pouhá školní docházka obvykle nestačí k tomu, aby uživatel mluvil i písemně se projevovat daným jazykem na úrovni rodilého mluvčího. Bilingvismus tedy vzniká dlouhodobým stýkáním se jednotlivce (případně skupin lidí či celé společnosti) s jazykem jiným, než mateřským. Konkrétně je pak podmíněn buďto přesunem

jednotlivce, ať už z jeho vlastní vůle nebo kvůli zaměstnání, imigrací a usazením se na novém místě, dobýváním a kolonizací nového území, cestováním, vzděláváním se a mísením kultur (Mackey 1987, 700). Nutno ovšem dodat, že tyto jednotlivé důvody vzniku bilingvismu u jednotlivce se, z pohledu jistého území, zákonitě prolínají. Např. ve středověku panoval v Praze nejprve bilingvismus česko-latinský a německo-latinský, způsobený příchodem německých učenců na Karlovu univerzitu, teprve časem se tyto jazykové komunity začaly prolínat. (Nekula 2001, 153) Nekula označuje případ česko-německého bilingvismu přímo za nekonstantní, neboť jednotlivé skupiny dvojjazyčných obyvatel byly regionálně i sociálně proměnlivé, v závislosti na tom, kdy a odkud do českých zemí přesídlili.⁵ (Nekula 2001, s. 154)

Od pojmu bilingvismus se dále odvíjí několik dalších termínů, jako je diglosie či střídání kódů. Výskyt diglosie je podmíněn bilingvní společností, kdy všichni mluvčí ovládají dvě jazykové variety, přičemž ale jedna z nich má vyšší (sociální) status. Nejčastěji se jedná o dvě variety téhož jazyka, u nás je tak hodnocena distribuce spisovné a obecné češtiny (viz diskuze k teorii jazykové kultury), není to ovšem podmínkou. *Encyklopedický slovník češtiny* uvádí jako příklad Paraguayi, kde jazykem prestižním je španělština, jazykem nižším pak tamní indiánský jazyk guaraní. (Karlík 2002, 113-4) K tomu, aby se v českých zemích vztah češtiny a němčiny rozvinul v diglosii, nikdy nedošlo především díky snaze českých obrozenců na počátku 19. století.

Pro účely této práce stojí za zmínku ještě střídání kódů, neboli „code switching“. Mluvčí nebo pisatel přepíná mezi dvěma (a více) jazyky. Člověk začne promluvu v jednom jazyce, ukončí ji ale v jazyce jiném. *Longman Dictionary* uvádí následující příklad: „Das handelt von einem secondhand dealer and his son.“ (Richards/Schmidt 2010, 89) Jak bude dále na konkrétním materiálu ukázáno, podobné přepínání mezi kódy může sloužit v literárních dílech jako projev kulturní solidarity nebo vnitřní rozpolcenosti mluvčího.

⁵ „Tak například severočeské a severomoravské dialekty němčiny patřily k středoněmeckým dialektům, jihočeské, západočeské a jihomoravské dialekty němčiny se řadí k dialektům hornoněmeckým. Na severní Moravě na rozdíl od severních Čech významněji vstupuje do hry polština, resp. polské dialekty. Jižní Morava zase patří do spádové oblasti dolnorakouské (Vídeň), zatímco jižní a západní Čechy – alespoň před rokem 1866 – patřily do spádové oblasti bavorské (Norimberk, resp. Mnichov).“ (Nekula 2001, 154)

2.1.2 Základní formy vícejazyčnosti

Pro potřeby jazykové analýzy literárních projevů vícejazyčnosti vycházím z terminologie Petra Mareše, který v první řadě rozlišuje mezi komunikací primární a sekundární. Primární komunikací není myšlen vztah mezi fyzickým autorem a fyzickým čtenářem, ale mezi vypravěčem, resp. „podavatelem“ a modelovým „adresátem“ (Mareš 2003, 24).

Konkrétní promluvy, které v textech vedou jednotlivé postavy, jsou pak označovány jako sekundární komunikace.⁶ Pro tu jsou pak typické jednak základní vyjádření vícejazyčnosti (prezence, eliminace, evokace a signalizace), jednak následné, fakultativní znaky specifické pro užití toho kterého dalšího jazyka (deformace, interference, oscilace a hybridizace, konstrukce a simulace). Vzhledem k tomu, že tyto termíny budu v následujícím rozboru používat k popisu konkrétních projevů vícejazyčnosti, následuje jejich stručná charakterizace.

prezence – promluva postavy je prezentována přímo cizím jazykem, v ideálním případě bez gramatických, stylistických či jiných chyb (Mareš 2003, 35)

– *Saben Sie meine Trudi? Meine Tochter Trudi? Kleines achtjähriges Mädchen, haben Sie sie vielleicht gesehen?*

(Tučková 2009, 108)

eliminace – pravý opak prezence, promluva je realizována bez náznaku cizího jazyka; na užití cizího jazyka ve fikčním světě usuzuje recipient pouze z komunikační situace a dalších souvislostí (Mareš 2003, 35-6)

O několik dní později viděla otcovu čelist pevně staženou a vytrčenou dopředu, v touze mužně a v souladu s občanskou povinností hrdě čelit té katastrofě. Totiž poctě.

– To je tvoje povinnost, chlapče, cedil skrze zat'até zuby v den, kdy se s Friedrichem loučili.

(Tučková 2009, 41)

Mezi otcovým hekáním a příkazy *Dívej se na mě! Dívej se na mě!* si mnula oko a tlak pěsti při silnějších nárazech jí způsoboval další bolest, tupou a hlubokou.⁷

(Tučková 2009, 61)

⁶ Mareš sem řadí i tzv. autokomunikaci, tedy nahlas pronesené i vnitřní monology a další vyjádření myšlenkových pochodů postav. (Mareš 2003, 24)

⁷ V tomto případě je eliminace němčiny naznačena kurzívou, která se v tomto románu jinak používá pro potvrzení promluv v německém jazyce.

evokace – v cizím jazyce je realizována pouze část promluvy, zbytek je čtenáři předložen v převládajícím jazyce textu; tyto zpravidla uvozující pasáže vykazují charakteristické struktury určitého cizího jazyka a bývají často buď obecně srozumitelné i bez dalšího překladu, nebo jejich porozumění není vzhledem ke zbytku promluvy pro pochopení celku nezbytné (Mareš 2009, 36)

– *Das war sicher ein Jude... sicher.* Mutti říkala, abychom si dávaly pozor, můžou být všude a jsou jak psi, za kus žvance prý dokážou přepadat i malé holky. Jsi v pořádku? vyřázela mezi výdechy.

(Tučková 2009, 47)

signalizace – na změnu jazyka promluvy poukazuje pouze metatext, který je obvykle umístěn ve větě následující po dané promluvě (Mareš 2003, 37)

– *Ale maminko, řekla vyděšeně a česky snacha, která do té chvíle nepromluvila. Asi německy dobře rozuměla.*

(Tučková 2009, 286)

deformace – záměrné zkomolení cizího jazyka, způsobené nejčastěji nedostatečným osvojením, ale i distance vůči danému jazyku, vztah pohrdání až výsměchu, kterou může použít jednak postava, jednak vypravěč; projevuje se hlavně chybným grafickým záznamem a gramatickými chybami (Mareš 2003, 37-38)

„Máš tam butrbrót. A echtovní do-doklady, co ti sebrali. Zmiz tímhle směrem. A už se nevracej.“

Žena mě popostrkuje, jak mešuge do mě drcá, odstrkuje nebezpečný odpad.

(Denemarková 2006, 53)

interference – vyhrocená forma deformace jazyka, převod prostředků cizího jazyka do hlavního jazyka textu jako jsou gramatické konstrukce či frazeologie, který má většinou dosáhnout komického účinku (Mareš 2003, 39)

Když kukůklok v kuchyni ohlásil dvě, přestal jsem tendovat svůj běžící nos, balil jsem jednu extra džínsy do Rudého práva a šplhal jsem o jednu podlahu níž.

(Škvorecký 1994, s. 175)⁸

oscilace – v podstatě se jedná o sociologický termín střídání kódů, neboli „switch code“ (viz 2.1.1), podle Mareše je typickou oblastí výskytu situace, kdy jeden jazyk je vnímán jako „vyšší“ a druhý jako „nižší“; kromě změny komunikačního partnera či tématu hovoru mají tyto přechody ovšem často mechanickou povahu (Mareš 2003, 39)

⁸ Ve sledovaných textech o odsunu Němců jsem žádný případ interference, ani následně simulace a konstrukce, nezaznamenala. Pravděpodobný důvod vidím v tom, že se vybrané téma zásadně rozchází se snahou vyvolat komický účinek. Proto jsem si vypůjčila příklad z Marešovy práce *Also nazdar* (Mareš 2003).

Růžková přestala vzlykat, hubený muž se ke komisaři otočil celým tělem, starý Krumpschmied se uchechtl:

– Na ja, no. Už jste někdy slyšel, aby se patnáctileté hlavice sekaly?

(Tučková 2009, 177)

hybridizace – na rozdíl od oscilace a projevů interference se lexikální jednotky cizího jazyka s jazykem základním mísí, protože pro označované v daném jazyce neexistují; typickým příkladem je nacistická terminologie (Mareš 2003, 39-40)

Netrvalo to dlouho, co Anne-Marie zjistila, že ten Jugendführer turnerů, co se tak blýskl s vlajkou v čele svého oddílu na přehlídce během návštěvy říšského protektora von Neuratha, je Gertin bratr.

(Tučková 2009, 28)

konstrukce – začlenění smyšleného jazyka jako např. elfštiny či jazyka trpaslíků u J.R.R. Tolkiena nebo A. Sapkowského či v textech M. Endeho (Mareš 2003, 40)

simulace – umělé napodobování některého z existujících jazyků,⁹ již klasickým příkladem je replika z divadelní hry *Vražda v salónním coupé* (Mareš 2003, 40)

Ereč piklůš neměči, huňár scepěň kámoš.

(Smoljak/Svěrák 1988, 155)

V textech, kde se – a to v jakékoli z předchozích podob – vyskytuje cizí jazyk, lze pozorovat různé strategie vůči čtenáři. V případech, kdy jinojazyčné věty nejsou vysvětleny ani v pásmu promluv ani v pásmu vypravěče, může být absence překladu motivována různě. Cílem je často záměrné neporozumění čtenáře, zvláště pak v případech, kdy propozice není pro celkové vyznění komunikace podstatná. Přesným opakem jsou situace, v nichž se počítá s jistým jazykovým vybavením modelového čtenáře, který v době vzniku textu danými cizími jazyky opravdu vládl, ať už šlo ve středověku o latinu či v 19. století o francouzštinu. Tyto případy jsou snadno rozpoznatelné podle toho, že v novějších edicích bývají dodatečně doplněny poznámkovým aparátem. (Macurová/Mareš 1996, 168-9) Zde se otevírá otázka, která z těchto dvou strategií je v literárních dílech o odsunu preferována.

⁹ V některých případech lze jen těžko rozhodnout, kdy se jedná o simulaci jazyka existujícího a kdy o vytvoření jazyka úplně nového. Kam zařadit komunikační prostředek Pratchettova knihovníka „Ook“?

2.2 Literární vícejazyčnost

Volbu literárního jazyka jednotlivých autorů ovlivňují kritéria jednak objektivní, jednak subjektivní. K objektivním řadí Kremnitz status, prestiž a oblast užití daného jazyka. (Kremnitz 2004, 121) Status jazyka vychází z politické situace, tedy z toho, jaké úřední jazyky země má a zda mezi nimi vládne víceméně symetrický (typicky Švýcarsko), nebo asymetrický vztah. Prestiž je pak ovlivněna sociálním postavením jazyka. Subjektivní kritéria tvoří především autorova biografie: jeho vzdělání, resp. to, v jakém jazyce absolvoval studium, kolikrát se během dětství s rodiči stěhoval, jeho osobní vztah k rodnému jazyku (Kremnitz 2004, 171). Zároveň se však rozhoduje na základě zhodnocení zamýšleného publika a tématu. Volba menšího jazyka může sloužit pro ilustraci zvoleného motivu, většinový jazyk na druhou stranu osloví větší množství adresátů. (Kremnitz 2004, 202)

3. METODA

3.1 Výběr pramenů

Pro rozbor bylo vybráno celkem pět románů a jedna novela. Vědomě byly ponechány stranou povídky (např. *Erzählungen der Vertreibung* Josefa Mühlbergera), aby předkládaný výběr byl pokud možno žánrově vyvážený. Ze stejných důvodů byla vybrána 3 díla česká (*Adelheid* Vladimíra Körnera, *Peníze od Hitlera* Radky Denemarkové a *Vyhnání Gerty Schnirch* Kateřiny Tučkové) a 3 německé romány (*Prager Totentanz* Olgy Barényi, *Engste Heimat* Ericy Pedretti a *Niemandszeit* Jörga Berniga). To je dostatečné množství textů k tomu, aby bylo možné vyvodit obecnější závěry, než by tomu bylo při rozboru jednoho či dvou textů. Nejobtížnější bylo rozhodnout, které texty konkrétně budou podrobeny analýze. Existuje velké množství beletristických děl, která byla o odsunu publikována (a to česky i německy). Dokladem pro to je obsáhlá bibliografie k tématu.¹⁰ Jednou z možností volby by byla metoda náhodného výběru. Vzhledem ke specifickým požadavkům kladeným na analyzované romány – nutnost alespoň minimálního výskytu vícejazyčných projevů – by se však tento postup nemusel ukázat jako produktivní. Rozhodla jsem se proto zvolit z knih, jež jsem k tématu doposud přečetla, ty, v nichž jsou projevy vícejazyčnosti zastoupeny pokud možno hojně.

Přestože se pak novější tituly zdají být pro rozbor aspektů vícejazyčnosti vhodnější, jelikož obsahují větší množství vícejazyčných promluv, zvolila jsem kvůli zohlednění hlediska doby vydání po jednom českém a německém textu, který byl publikován do roku 1970. Zde nebylo snadné vybrat český text, protože mnohé romány, které jsou s tématem odsunu často spojovány, téma vícejazyčnosti nezdůrazňují. Vyřadit jsem tedy musela např. *Dům na zeleném svahu* Anny Sedlmayerové, *Nástup* Václava Řezáče či *Boží dubu* Jaroslava Durycha. V úvahu přicházel *Kočár do Vídně* Jana Procházky, jehož děj se ale odehrává ještě před koncem války, a proto lze jen těžko mluvit o odsunu Němců. Má volba proto padla na novelu *Adelheid*, mimo jiné i proto, že se již o aspekty vícejazyčnosti v Körnerově díle zajímal Petr Mareš. *Prager Totentanz*, jež popisuje několik dní pražského povstání, se pak pohybuje z hlediska času na hraně, rozhodla jsem se však vzhledem k významu románu Barényi do rozboru zahrnout.

¹⁰ Dornemann, Axel (2005): *Flucht und Vertreibung in Prosaliteratur und Erlebnisbericht seit 1945. Eine annotierte Bibliographie*. Stuttgart: Anton Hiersemann.

3.2 Vymezení způsobu rozboru

Analýza jednotlivých textů, které budou seřazeny jednak podle jazyka, jednak chronologicky, bude rozdělena vždy do čtyř částí. Nejprve se zaměřím na jazykovou stránku vícejazyčných promluv, která bude popisována za pomoci výše definované terminologie (viz 2.1.2). Následně budou zařazeny oddíly o tom, jak se aspekty vícejazyčnosti projevují v popisu a vnímání prostoru a času. Opomenuta nebude problematika toponym a vlastních jmen. Zvláštní pozornost pak bude věnována tomu, jak jsou cizí jazyky hodnoceny mimo pásmo dialogů.

Zajímavým tématem pro rozbor by bylo srovnání originálních (českých i německých) textů s jejich překlady. Jakým způsobem (a zda vůbec?) je např. v českém překladu Bernigova románu zdůrazněno, že v originálu jsou takřka všechny promluvy realizovány v němčině? Je v překladu románu *Engste Heimat* dosaženo užitím českých toponym stejného účinku, nebo jsou česká toponyma nahrazena na patřičných místech německými, aby byla zachována evokace cizosti? Tyto a mnohé další otázky otvírají celou další oblast výzkumu, jemuž by bylo možné se dále věnovat. Podobná analýza by však jednak roztránila relativně kompaktní téma, jednak by vyžadovala hlubší translátologický rozbor, který by dalece přesáhl rámec této magisterské práce.

4. ANALÝZA TEXTŮ

4.1 Adelheid

4.1.1 Vícejazyčné projevy

Už Mareš podotkl, že „zapojování pasáží v cizích jazycích do česky psaného textu“ je pro Körnerovo dílo jedním z charakteristických rysů (Mareš 2012, 46). Ve své studii jmenuje různé typy uplatnění vícejazyčnosti podle původu a funkcí od schopnosti zařadit postavu podle cizojazyčných prvků k určité národnosti nebo politickému stanovisku, přes dokumentační funkci dějinných událostí po funkci citátů literárních děl. (Mareš 2012, 48-9) Za nejpodstatnější pro novelu *Adelheid* ovšem považují schopnost vícejazyčných prvků podílet se „na utváření napětí produkovaného neporozuměním v rámci komunikace“ (Mareš 2012, 48).

Komunikace mezi Viktorem a Adelheid se celá odehrává na základě vzájemné neznalosti jazykového kódu. Jejich postavení je naznačeno už volbou jmen, kdy se Viktor, jehož jméno je odvozeno od latinského výrazu pro vítěze, vrací z války, v níž bojoval na straně vítězů, a Adelheid, z německého „von edler Gestalt“, je dcerou zámožného nacisty, která je donucena ve vlastním domě posluhovat. O jednom i o druhém je opakovaně tvrzeno, že česky/německy neumí. Nakolik je ovšem toto východisko vyprávění důvěryhodné, je těžké posoudit. Viktor zcela evidentně s němčinou jako s cizím jazykem bojuje, zapomněl ji během let strávených v cizině. Ovšem dřív se ji učil a místy je zřejmé, že si na některé fráze typu „Wie heißen Sie?“ vzpomíná. Adelheidina neznalost češtiny je zdůrazňována několikrát. Zároveň je však jejími vnímavými reakcemi na české otázky zas a znovu zpochybňována. Nejvýrazněji se tak děje v následující pasáži:

– *Vy rozumíte česky?* –

Zdálo se mu, že na okamžik znebybněla. Zatvářila se nepřístupně, ale když se obrátila a spatřila sešitek v černém plátně, slabě se pousmála:

– *Ach, mein Gedenkbuch, wo haben Sie das gefunden?* –

(Körner 1967, 68)

Na základě její reakce lze usuzovat, že přeci jen česky pokud ne přímo umí, tedy alespoň rozumí. Proč by jinak měnila výraz tváře na základě otázky, již by nechápala? Chování, z něhož je možné, ale ne nezbytně nutné usuzovat na to, že Adelheid češtinu minimálně pasivně ovládá, je popsáno na více místech. „Snad rozuměla českému

hovoru, sklopila oči a odcházela v trávě tentokrát o něco pomaleji.“ (Körner 1967, 42) Tato i další podobné domněnky se však bez výjimky nachází v pásmu vypravěče. Je tím stvrzován dojem nejistoty a jisté tajuplnosti, která Adelheid obklopuje. Viktor však sám sebe utvrzuje v tom, že čeština je ženě cizí. Je tomu ve své touze po osamění, s níž se uchýlil na venkov, a nejistotě, kterou v přítomnosti ženy pocítuje, dokonce i rád. (Körner 1967, 69) Pro jejich rozmluvy jsou klíčová i mimoverbální znamení. Viktor si musí nejprve všimnout bílé pásky na rukávu kabátu, aby pak (ale teprve pak) položil otázku: „Vy jste Němka?“ a dostal na ni odpověď: „Ich verstehe kein Wort tschechisch.“ (Körner 1967, 29). Typické pro jejich komunikaci je tedy střídání kódů, doprovázené gesty a přinejmenším ze strany Viktora vůlí k pochopení.

Přestože v globálním měřítku Körnerova díla „překlad většinou umístuje do textu vypravěč“, čímž je využíváno techniky zdvojení výpovědi (Mareš 2012, 54), v *Adelheid* je přímý převod německé přímé řeči do češtiny uveden jen sporadicky. Spíše než překlad se objevuje převod, a to v případech, kdy vytváří stylistickou figuru opakování, jako je tomu v následujících větách: „Mein Vater, meine Mutter, sie ist tot.“ Její otec, matka, je mrtvá.“ (Körner 1967, 51) Absence překladu klade v jistém směru nároky nejen na postavy, ale i na čtenáře. Jedna z centrálních vět příběhu, kterou Adelheid zabraňuje svému bratrovi bezvědomého Viktora zabít: „Lass ihn, bitte, das war schon genug, [...]“ (Körner 1967, 104), do češtiny přeložena není. Čtenář se tak musí spolehnout buďto na svou znalost jazyka, najít význam ve slovníku (příp. použít moderní překladače) nebo si odvodit smysl výpovědi z kontextu. Pochopení hloubky vztahu ústřední dvojice je tak ponechána na čtenáři.

Většina vícejazyčných promluv zde má podobu prezence, kdy německy mluví buďto Adelheid, nebo si výjimečně na některý obrat vzpomene Viktor. Někdy k tomu dojde samovolně, jindy si dopomáhá slovníkem. Dokonce ani věta, kterou skládá s pomocí příručky, není přeložena do češtiny celá. Vysvětleno je pouze sloveso s tím, že zbytek výpovědi získává smysl podle kontextu, v němž je pak následně věta užita: „Gehen Sie in mein Zimmer,“ nalistoval si v příručním slovníku další slovo věty, kterou se učil nazpaměť, ‚erwarten‘ znamená očekávat, und erwarten Sie‘ a očekávejte...“ (Körner 1967, 51)

Kromě prezence jsou ostatní projevy vícejazyčnosti v *Adelbeid* poměrně řídké. Za zmínku stojí deformace němčiny, která se objevuje ve slově „hakenkrajc“ (Körner 1967, 51) a oscilace mezi němčinou a mírně zdeformovanou češtinou ve větě staré Němky: „Der alte Heidemann byl včera v Olmyc oběšený.“ (Körner 1967, 73), která je Viktorem pochopena i bez zbytečného koktání, způsobeného snahou alespoň část říct česky. V několika situacích Viktor užívá možnosti tlumočení. Potom je možné považovat větu typu „„Okamžik,“ přidal ještě třetí sklenici Viktor, řekněte jí, ať se taky napije.““ (Körner 1967, 56) za signalizaci eliminované německé promluvy.

4.1.2 Prostor

Vesnici a okolí, kam po návratu do Československa zamířil Viktor, po celá staletí formovali její obyvatelé, Němci, a jejich soužití s Čechy. Ve veřejném prostoru kolem vesnice se o tom nalézají množství důkazů. Nejvýraznějším z nich je v textu kapitálkami zvýrazněný nápis u kříže lemující polní cestu. V kameni je vyryto: „Es ist vollbracht“ a o něco níže následuje „Opfer der Liebe“ (Körner 1967, 20). Přestože jsou oba nápisy přeloženy do češtiny, zůstávají němými svědky toho, že daný prostor býval vícejazyčný. Konfrontace s tímto biblickým citátem posledních slov Krista tvoří jakýsi dějový rámec příběhu. Na samém konci Viktor opět osamělý kříž mívá. Situace se však radikálně změnila, z českého prostoru Němci postupně mizí a nic už tento proces nedokáže zvrátit. Dokonáno jest. I proto je kříž zasněžený a nápis překryla námraza. (Körner 1967, 120) Nápis, který se nota bene objevuje několikrát napříč Körnerovým dílem, lze tedy chápat jako nadčasové memento (Mareš 2012, 52), které se tím ale zároveň propojuje s popřením možnosti smysluplného obětování se, smíření se, popř. dokonce vykoupení (Dokoupil 2000, 4). Stává se tak symbolem, jenž bude do budoucna připomínat pluralitu společnosti, která byla, ale v této podobě je už nenávratně ztracena.

4.1.3 Časová rovina

Příběh *Adelbeid* se odehrává v krátkém časovém rozmezí několika měsíců od léta do zimy roku 1945. Těžko lze tedy pozorovat proměny užití vícejazyčných projevů v přímé řeči. Určité časové překlenutí je ale vytvořeno díky několikerému citování

starých německých literárních památek. Účel takových citátů v Körnerově díle může být podle Mareše asociativní propojení literárních děl, vytvoření nálady dané scény, vyjádření pregnantního hodnocení děje nebo ironický komentář, podporující směřování reflexe postavy (Mareš 2012, 50). Všechny tyto funkce jsou však v případě *Adelheid* doplněny právě časovým rozměrem. Obzvláště zřetelně vystupuje tento rys u citací veršů Waltera von der Vogelweide. Ty se nejprve objevují v originálním středohornoněmeckém znění: „Ich saz ûf eime steine [...]“¹¹ (Körner 1967, 31), následně pak v překladu nejprve do moderní němčiny a teprve poté do češtiny. Překlenutí oněch sedmi století může být chápáno jako symbol toho, jak dlouho na našem území ke stýkání češtiny a němčiny dochází.

Podobného účinku pak dosahují další citované verše, které zaznívají v originálním, tedy německém, znění. „Ein junges Volk steht auf, / zum Sturm bereit... [...]“ (Körner 1967, 60) Kontrast mezi středověkou milostnou lyrikou a touto písní je propastný. Na rozdíl od veršů Waltera von der Vogelweide nejsou tyto verše přeloženy do češtiny. Působí to, jako by oznámení, že se jedná o píseň Hitlerjugend,¹² byla samotným překladem. Přesto je vysvětlení považováno za nutné, neboť pro čtenáře vzhledem k časovému odstupu od válečných událostí nacistický kontext nemusí být nutně znám. A tuto informaci by prostý překlad nepostačil.

4.1.4 Metajazyková rovina

Jelikož je pro styl Körnerova vyprávění typické oslabení pozice vypravěče, nenachází se v textu mnoho komentářů k problematice česko-německé vícejazyčnosti. Zajímavým prvkem je zmínka o Viktorově zastřeném vnímání. Opakovaně k němu doléhají útržky rozhovorů, u nichž není schopen v prvních momentech určit ani jazyk. Nejprve na něho volá cizí dívka, aby nechodil do zaminovaného pole, ale teprve po chvíli „poznával, že křik je český a že nevolá žena.“ (Körner 2012, 21) Jedná se o postupný

¹¹ Vzhledem k paralele s Viktorem je důležitý i výběr této konkrétní básně. Vyjadřuje totiž pocity, které Walter von der Vogelweide zažíval po návratu z dlouhé cesty, kdy mu najednou okolní svět připadá jiný, změněný. Nezměnil se ovšem svět, nýbrž on sám. Tato báseň tedy staví Waltera do role pozorovatele, dokonce až proroka. (Rump 1974, 12)

¹² Jedná se o jednu ze stěžejních písní Hitlerjugend, složenou Wernerem Altendorffem, která byla ve své době používána pro účely propagandy. (Reisinger, online)

proces, na což lze usoudit podle toho, že je užito nedokonavého slovesa durativního významu, které vyjadřuje stále probíhající, neukončený proces.

Vzdálenost vůči těm, kteří vedou rozhovor, hraje jistou roli i v následující scéně, přestože zde neporozumění vychází v první řadě z užití dialektu a ve druhé z rychlosti mluvy.

Občas k němu zalétl útržek hovoru, kterému nerozuměl. Naslouchal zpozzdálí. Vrchní strážmistr mluvil s Němkou v dialektu a velmi rychle, vypadalo to na hádku.[...]
„Co říká?“

(Körner 1967, 44)

Podstatné zde je, že není činěn rozdíl mezi spisovnou němčinou a dialektem. Obojí je pro Viktora stejně nesrozumitelné. Musí počkat na okamžik, kdy ho strážmistr s obsahem hovoru zpětně seznámí. Viktorovo neporozumění je ale faktem, který musí být opakovaně zdůrazňován vypravěčem mimo dialogy. S cizími jazyky se potýkal kdysi ve škole, kde se s nechtí se učil němčinu, poté v Anglii během války a nakonec se s nimi setkává opět v době míru. Je mu ovšem skutečně cizí pouze němčina? „V Anglii mluvili jinou řečí, a když se vrátil do vlasti, stali se mu i lidé doma za šest let nepřítomnosti cizí.“ (Körner 1967, 33) Nejen tedy, že němčina v tomto textu není nikde hodnocena negativními příznaky, příznak cizosti získává postupně jakákoli komunikace.

4.2 Peníze od Hitlera (Letní mozaika)

4.2.1 Vícejazyčné projevy

Němčina je jedním z centrálních témat románu. Celý příběh je postaven kolem toho, zda se v rodině Lauschmannových před válkou mluvilo česky nebo německy. Zda se sami považovali za Čechy, Slováky, Němce, Židy nebo občany Československa je bezpředmětné. Po válce se našel dostatek svědků, kteří odpřisáhli, že jejich hlavním dorozumívacím jazykem byla němčina. I přes palčivost této otázky je ale jediná věta, kterou otec Lauschmann pronáší, eliminována. Vzpomínka staré Gity je zachycena česky, přestože na základě jejího obsahu musela být tato věta pronesena německy:

„Tomu se, děvkenko, říká hákový kříž, to jen aby mi naši dali pokoj.“

„Aby mi naši dali pokoj. Koho tím myslíš? Tance kolem skvrny na smetanových šatech odvedly mou pozornost. Kdo byli naši? Můj táta ještě neví, že... můj táta mluví německy... je Žid... kdo jsou naši...“

(Denemarková 2006, 238)

V samém závěru románu jsou tedy všechny rozdíly mezi oběma rodnými jazyky hrdinky setřeny. Otvírá se zde otázka, kdo jsou my, a kdo oni. Jakým způsobem je ale tato problematika zobrazena v předchozím textu jazykově?

Projevy vícejazyčnosti postav nemají v drtivé většině formu vět v němčině, cizí jazyk není signalizován ani evokován. Hojně se však objevuje jazyková deformace. Čeští obyvatelé Puklic vykazují tendenci zařazovat do (obecné) češtiny množství zkomolených německých slov. Jejich první výskyt časově spadá do období těsně po konci války, do rozhovorů místních obyvatel¹³ s hlavní hrdinkou: „Já asi kvůliivá slečince budu šprechtit po německy, aby kapírovala. A co bys ještě ráda, co si takhle zahajlovat?“ (Denemarková 2006, 31) Nápadné je, že ze tří plnovýznamových sloves v těchto dvou větách mají všechna tři svůj původ v němčině. Kromě slovesa „šprechtit“, které sice je graficky i morfologicky adaptováno do češtiny, ale zachovalo si stejný význam jako jeho německý ekvivalent, se zde objevuje i ryze česká podoba typicky nacistického pozdravu „Heil Hitler“. Samotné sloveso „hajlovat“ je sice také odvozeno od německého „heilen“, v počeštěné podobě se však význam od uzdravování, nebo v imperativní podobě zdravení poněkud posunul. „Hajlovat“ obsahuje konkrétní stabilní příznak nacistického pozdravu. Výraz „kapírovat“ je pak ve *Spisovném slovníku jazyka českého* hodnocen jako „poněkud zastaralý“. Za zmínku stojí ještě projev jazykové interference, realizovaný vazbou mluvit, resp. „šprechtit po německy“. Na následujících stranách, z úst stejné postavy Ládínka Stolaře, padají další většinou deformované germanismy jako „haus“, „famílije“ či „ausgerechnet“ (Denemarková 2006, 34). Množství a frekvence těchto výrazů by mohla vést k úvaze, že se jedná o projev poválečné situace, o konfrontaci s německými starousedlíky. Spojovací linku mezi dvěma základními časovými rovinami však tvoří právě tento typ využití vícejazyčnosti, a sice z úst Ženy, Stolařovy sestry. Překlenutí šedesáti let od věty:

¹³ Pojem „místní obyvatel“ je samozřejmě relativní. Z pohledu Gity Lauschmannové je místní obyvatelkou ona a max. Ládínek Stolař, v případě jeho sestry s manželem a dalších se jedná o poválečnou náplavu českých osídlenců. Na druhou stranu po šedesáti letech, v době jejího posledního návratu do rodné vesnice, jsou už místní oni a ona je cizím elementem.

„To je němlich to samý.“ (Denemarková 2006, 48) po vyprávění staré ženy: „Lebka mladýho Lauschmanna. Vyhrabal jsi Adinovu lebku. Z ní jsi masil ty bábovičky. To bylo dost ekelhaft.“ (Denemarková 2006, 168) jednak dokazuje, že různě deformované germanismy tvoří idiolekt této konkrétní postavy, jednak dává podnět k úvaze, že i přes násilné zpřetrhání několikasetletého soužití Čechů a Němců zůstává němčina, byť i pouze formou zkomolených slovíček, součástí české identity.

Zcela ojedinělou podobou vícejazyčnosti je v tomto románu překlad, objevuje se pouze v jediné promluvě Ženy: „Bratr. Brácha. Bruder.“ (Denemarková 2006, 50) Ostatních několik ojedinělých německých vět zůstává bez něj. Vzhledem ke společnému indoevropskému kmeni slova bratr, který je společný většině evropských jazyků, je opakování tří různých, ale vlastně obdobných slov spíše využitím prvku aliterace v přímé řeči postavy, než vyjádřením reálné potřeby přeložit nesrozumitelný výraz.

4.2.2 Prostor

V románu Denemarkové se zprvu střídají dvě základní místa: rodná vesnice Gity a Praha. Pouze Puklice jsou blíže, byť nepřímou, charakterizovány jazykovými prostředky. Jelikož je z nich ovšem nápadnější obecná čeština, nelze s přesvědčivostí tvrdit, že by užití vícejazyčných prvků definovalo prostředí.

Přesto je jazyk tím, co určuje poválečný prostor v širším smyslu, prostor pro život. Rozhodujícím faktem, podle něhož bylo rozhodováno o odsunu obyvatel, byla přece „vobcovací řeč“ (Denemarková 2006, 34). Jazyk se tedy stává pastí, léčkou, která je na mladou dívku nastražena.

Jazykem, kterým promluví, se zařadí. Slovy, která z úst vykoučím, se postavím čelem ke zdi, nebo do šiku mocných. Věty promísené s mými slinami mě z příjezdové rampy, z obrovského holého perónu nasměrují buď doleva k plynovým pecím, nebo doprava k naději na přežití.

(Denemarková 2006, 58)

Vnitřní monolog ukazuje, jak málo stačí k tomu, aby se prolnuly světy. Je možné vzpomínat na dobu dětství, kdy otec mluvil německy, matka česky a děti podle toho, jak se jim zachtělo. Je možné akceptovat poválečnou situaci, přizpůsobit se okolí výběrem toho jazykového kódu, který zní všude okolo, a potlačením vzpomínek. Přesto ale v nestřežený okamžik dochází k násilné konfrontaci s předválečnou

minulostí – k nutnosti výběru mezi dvěma přirozenými jazyky, neboť byla vychovávána bilingvně. V takový moment se otvírají vrátka paměti a Gita se vrací po dobu jedné myšlenky do vyhlazovacího tábora, na neblaze proslulou osvětimskou rampu.¹⁴

4.2.3 Časová rovina

V knize se prolínají dvě základní dějové roviny: události z poválečného léta roku 1945 a (relativní) současnost roku 2006. Tyto jednotlivé časové úrovně nejsou a priori rozlišeny jazykovými prostředky. Jinak tomu ale je s dobou, o níž je referováno jen ve vzpomínkách. Pouze v okamžicích, kdy je vyprávění fokalizováno na hlavní hrdinku, je němčina reprodukována v celých větách, bezchybně. V takových případech slouží němčina jako příznak, který blíže charakterizuje či uvozuje vzpomínky na dětství. Německy promlouvá Gitin bratr a sestra: „Wie hatte sich die Schwester denn so schnell angezogen?“ (Denemarková 2006, 22)

Konkrétní promluvy v němčině nepatří ke vzpomínkám ostatních obyvatel Puklic. V jejich případě je o prezenci cizího jazyka pouze referováno:

„No já si tu dobu nepamatuju, ale prej mluvil německy a málo platil. Takže to nevylučuje, že von –“

„Prosím? Kdo von? Mluvte prosím konkrétně.“

„No starej Lausmann přece.“

(Denemarková 2006, 96)

Nikdo další, na rozdíl od Gity, nevyrostal v česko-německém prostředí a němčina pro ně tedy nemá příděch nostalgie. Pro vesničany je to jazyk, který mají spojený s nepřítelem, jazyk nacistů. Válečná zkušenost však zpětně ovlivňuje i předválečné vzpomínky. Jaké konkrétní promluvy v němčině měly být pronášeny, je tedy nepodstatné. Výraz „prý“ jasně odkazuje k tomu, že se jedná o informaci přenášenou z generace na generaci ústní tradicí.

¹⁴ Asociace Gity je sice vzhledem k jejímu věku a traumatům, jimž byla vystavena, pochopitelná, to však nic nemění na tom, že je vedle sebe postaveno nesrovnatelné. Rasová kritéria, podle nichž nacisté posuzovali Židy a Romy a posílali je do koncentračních táborů, nemají nic společného s jazykovým hlediskem, které bylo uplatňováno v případě odsunu Němců.

4.2.4 Metajazyková rovina

Analyzovat postoj vypravěče k jazyku lze v tomto románu stěží, neboť role vypravěče je potlačena silnou fokalizací. Přesto je jazyk jedním ze stěžejních motivů, který se příběhem vine jako červená nit. Pluralitu jazykového kódu, s níž je Gita konfrontována od dětství, označuje metaforicky jako „dvouhlavou saň“. Jazyky jí prorůstají od narození, sama konstatuje, že se „se sebou dohaduju česky i německy“ (Denemarková 2006, 58). Gita Lauschmannová je v tomto ohledu typickým produktem české literární tvorby, která reflektuje odsun Němců. Její matka je Češka, otec Němec (tedy v tomto případě asimilovaný německý Žid), ona sama je označována po válce za Němkyni. Odpovídá to stereotypnímu líčení postav v českých románech, v nichž je často kladen důraz na smíšený česko-německý původ postav (Škubalová 2011, 45-6). Gita tedy přiznává, že volba mezi češtinou a němčinou pro ni není volným procesem.

Sama se ta slova vyvrhují, sama se z množství slabik vydělí a provrtají do mozku. Nebo sklouznou po jazyku a rozptýlí do prostoru. Sama mi nabízejí své služby. Přidržíjí se za ruce, aby stvořila větu, aby zformulovala myšlenku.

(Denemarková 2006, 58)

Komunikace je zde vylíčena jako samovolný proces, který Gita neovládá. Slova ožívají samostatně, o své vůli formují myšlenku, a tudíž nelze dopředu určit, jakým jazykem budou pronesena. Tak to alespoň fungovalo dřív, v čase jejího dětství. Konfrontace s poválečnými Puklicemi v ní probouzí dříve nepoznanou obezřetnost a nutnost vědomé volby češtiny. Ale i přesto její komunikace selhává, protože k jejímu zdařilému průběhu je třeba nejen bezchybné propozice, ale stejnou měrou také ochoty recipienta porozumět. Gitina snaha vysvětlit situaci Stolařovi nebo jeho sestře naprosto selhává. V táboře pro Němce, kam se krátce nato z Puklic dostává, pak vypráví svůj příběh o cestě do Osvětimi a zase zpět německé ženě. Ta sice poslouchá, ale nevnímá. Její postava je vylíčena jako pravzor těch, kteří nepřijmou zjevnou pravdu ani poté, co jsou konfrontováni s nezvratnými důkazy. Zda jí je takový ideologicky nepřijatelný příběh vykládán česky nebo německy, už vlastně nehraje roli. Gita to sama pro sebe komentuje slovy: „Ani jeden z jazyků, co jich na světě existuje, by nám nepomohl.“ (Denemarková 2006, 68) I na základě této zkušenosti už Gita napříště očekává nepochopení a vytváří kolem sebe ochrannou hradbu mlčení.

Pro Denemarkovou je charakteristické, že používá pro popis jazyka a komunikace metaforická označení. Realizované vyprávění před vojenským důstojníkem, v němž se Gita má konečně možnost vyprávět ze svého osudu, je přirovnáváno k tanci. Ona sice neovládá žádné speciální „taneční“ figury, ale využívá možnosti toho, že našla někoho „ve společném taktu“. Taktem je zde rytmus řeči, naléhavost sdělení o tom, jaké to bylo tam. Ale i v tento moment nedoufá v porozumění, pouze ze sebe chrlí „Kód, v němž mi je někdo ochoten naslouchat, než narazíme na nejbližší zeď. Domluví se jenom lidé, kteří jsou dávno domluveni.“ (Denemarková 2006, 71)

Zcela jinak se zde referuje o německých promluvách jiných postav. Gita sama je sice bilingvní, ostatní Němci však s češtinou mají značné problémy. Je to pro ně cizí jazyk, který nikdy pořádně neovládli, v němž zadržávají a neumí se vyjádřit.

Čeština kytičkovaného rukávu je vsutku lánaná. Když se pokouší promluvit česky, tělo lámou v kole, s každým namáhavě rozpomenutým slovem praskne další kůstka: celým tělem se ošívá, trhavě gestikuluje, lapá slabiky. Jako člověk po mrtvici.

(Denemarková 2006, 64)

Promluva českým jazykem se projevuje, alespoň podle toho, jak je vnímána z perspektivy Gity, ryze tělesně. Jako by komplikovaná gramatika, koncovky, cizí výslovnost působila Němce fyzickou bolest. Podobný příznak má však pouze čeština. Účinky němčiny jsou popsány opačně. Jakožto mateřský jazyk má zklidňující vliv na tělo, a to i přesto, že se z něj stal jazyk nechtěný, zakazovaný, vytěšňovaný dokonce i rodilými mluvčími. Výlučnost Gity pak spočívá právě v tom, že sama sebe vidí někde mezi tím. Všechny kolem sebe vnímá skrze jejich jazyk, jen sama sebe neumí nebo nechce zařadit. (Denemarková 2006, 64)

4.3 Vyhnání Gerty Schnirch

4.3.1 Vícejazyčné projevy

Realizace německých promluv ve *Vyhnání Gerty Schnirch* má, na rozdíl od dvou předchozích textů, bohatý rejstřík. Po větší část románu se hlavní hrdinka pohybuje mezi Němci a logicky proto velká část dialogů v příběhu probíhá německy. Jelikož se ale jedná o knihu napsanou česky a pro českého čtenáře, je většina těchto konverzací převedena do češtiny. Přesto se v textu nachází velké množství německých výrazů.

Hranice mezi evokací a prezencí němčiny je zde nejasná. „– *Schnell, schnell*, nálety, zakřičel někdo zdola, možná domovník.“ (Tučková 2009, 51) O evokaci se jedná v případech, kdy jsou německy jednotlivá slova, nejčastěji příslovce a adjektiva. Do této skupiny řadím i celé věty, pokud se skládají pouze z příslovcí, popř. adjektiv: „– *Sehr gut*, říkala.“ (Tučková 2009, 17) Prezencí lze pak označit výskyty němčiny podobné tomuto: „– *Die Zeit wird knapp*, abyste to stihly, děti.“ (Tučková 2009, 22) Gertina matka promlouvá ke svým dětem, a vzhledem k rozhodnutí Gertina otce stran striktního zákazu užívání češtiny je značně nepravděpodobné, že by se v tomto případě nejednalo o příznak toho, že celá věta byla pronesena německy. Sdělení čtenáři jednoznačné: německá část propozice sice zde ani nikde jinde v románu není bezprostředně přeložena do češtiny, svým vyzněním se však shoduje s tou českou a tudíž není bezpodmínečně nutné, aby čtenář němčinu ovládal.

Obdobný přístup lze najít i u rozsáhlých dialogů. Obvykle první věta je prezentována německy, zbytek rozhovoru pak přechází plynule do češtiny. Tyto úvodní věty jsou buďto redundantní, protože jejich obsah je snadno odvoditelný z následující konverzace, nebo obsahuje internacionalismy a slova, která jsou v nějaké podobě přítomná i v češtině. V následující ukázce se jedná o německý výraz pro Žida a slovo jistě: „– *Das war ein Jude... sicher*. Mutti říkala, abychom si dávaly pozor [...]“ (Tučková 2009, 47) Podobných konverzací se v románu nachází více, za zmínku stojí scény z pohořelického tábora a večerní soukromé rozhovory pracovní nasazených Němek. Pouze výjimečně dochází ke změně jazykového kódu. Jedním z mála případů, kdy je přechod mezi němčinou a češtinou signalizován komentářem vypravěče, se nachází až v poslední třetině knihy.

– *Zrůdy, zasípala Krumpschiedová, – o co jsou lepší než Hitler, heh? Chovají se k lidem úplně stejně... vlastně ještě hůř! Likvidují a ponižují lidi vlastního národa. Prasata.*

Ženy se na starou Němku překvapeně podívaly.

– *Ale maminko, řekla vyděšeně a česky snacha, která do té chvíle nepromluvila. Asi německy dobře rozuměla.*

(Tučková 2009, 286)

Čeština snachy je zde rušivým a překvapivým elementem. Její zapojení do hovoru znamená, že po celou dobu rozuměla. Němčina tak ztrácí na své výlučnosti, už to není pouze jazyk válečného nepřítele, neboť snacha není pokrevní příbuznou staré

Krumpschiedové a němčinu se zřejmě naučila ve škole nebo od manžela jako cizí jazyk. Ovšem zda je tomu opravdu tak, se čtenář s jistotou nedozví.

Ne každý německý začátek věty však má za účel sdělit čtenáři, že celá výpověď je vlastně pronášena německy. „– *Doch, nehmen Sie doch*, vezměte si a nebojte se.“ (Tučková 2009, 106) V tuto chvíli oslovuje česká žena kolemjdoucí Němku a plynule přitom přechází z němčiny do češtiny. Češi užívají v tomto příběhu němčiny sporadicky, neboť vychází z toho, že Němci na základě zobrazených dialogů češtině rozumí. Proto jejich promluvy vykazují známky oscilace.

4.3.2 Prostor

Pro Gertu Schnirch jako bilingvního uživatele češtiny a němčiny rozhodoval v dětství o tom, který z jazyků použije, prostor. Venku s kamarády mluvila česky, doma s otcem německy a ve škole to záleželo na tom, na koho se zrovna obracela (Tučková 2009, 22). Veřejný prostor je rozpolcen, rozdělen mezi české a německé obyvatele. Pressburger Straße může vést až k ulici Blatné, aniž by to koho rušilo. Toto dělení však stírá válka, během níž je v Brně čeština zatlačována. Ilustruje to i hřbitov, místo veřejného truchlení. Přestože byla Gertina matka Češka, o nápisu na jejím náhrobním kameni rozhoduje německý manžel, který tak svou troškou přispívá k přeměně českého, resp. česko-německého prostoru v prostor germánský: „Barbora Schnirch, geb. Ručková, starb 1942.“¹⁵ (Tučková 2009, 63) Veřejný prostor se stává postupně více a více německým, ulice jsou přejmenovávány, na náměstí stojí Neues Rathaus. Po válce se však situace dramaticky mění. Na krátký čas, který je v textu ilustrován hlášením rozhlasu (viz 3.4.2), opanuje veřejný prostor ruština. Je zvoleno právě toto na jedné straně moderní a nové, na straně druhé chladné a neosobní médium. Ruština je prezentována pouze první větou, zbytek hlášení pak přechází plynule do češtiny: „*Moskva govorit, govorit Moskva! Prikaz verchovnogo glavnokomandujuščego... vojska II. ukrajinského frontu [...]*“¹⁶ (Tučková 2009, 71) Poté je město od Němců vyčištěno. Muži jsou zavřeni do pracovních táborů, ženy, starci a děti vyhnáni směrem na Pohořelec.

¹⁵ Nápis na náhrobním kameni je sice zjevně německý, kurzíva v textu ovšem chybí.

¹⁶ Na rozdíl od výše zmíněného náhrobního nápisu je hlášení z Moskvy tištěno kurzívou.

Zároveň s jejími uživateli mizí i němčina, a to včetně toponym: „– Kam domů? Jako na Sterngasse? Teda teď je to Hvězdová.“ (Tučková 2009, 199)

4.3.3 Časová rovina

Signalizace němčiny jako cizího jazyka a oscilace mezi ní a češtinou, kterých je v první části románu užíváno hojně, postupně mizí. V dětství byla Gerta zvyklá střídat oba jazyky podle toho, na koho se obracela, dokonce i své myšlenky formulovala střídavě česky i německy. To se s postupem času mění. Nejprve přicházejí zákazy otce a záměrná volba češtiny, po válce němčinu opouští všechny německé postavy: „– *Es ist was...* něco se stalo, můžeme mluvit s paní Zipfelovou? vyhrkla Johanna.“ (Tučková 2009, 125) Není radno upomínat okolí na vlastní jinakost. I děti vyhnaných, tedy vlastně polovyhnaných Němek jsou vedeny k tomu, aby mluvily pouze česky, němčina je zakazována a potírána obdobně, jako dřív čeština od Gertina otce. „– Ven! *Raus!* zakřičela na ni vzápětí Ida od stolu. – Na zahradu běž, *in den Garten*, slyšela? A mluvit česky!“ Němčina je po květnových událostech roku 1945 vyslovována už pouze pokradmu, její zvuk již není vítaný. A to i po dvaceti letech, kdy Teresa navštěvuje své kamarádky v Brně.

Plynutí poválečných let s sebou v případě Gerty nepřináší ani tak zapomenutí traumatických událostí, jako spíš urputnou snahu zatlačit je v podvědomí co nehlouběji. Jazyk se zde potom stává symbolem, nositelem všeho zlého, jako by němčina sama byla příčinou utrpení a ústrků, kterých se jí a její dceři dostalo.

Nepoužívat jazyk, který jí, Gertě, přinesl tolik zlého, nepřipouštět si vůbec jeho existenci, nechodit na žádná představení nějakého německého spolku. Jako by je vůbec nenapadlo, že je to zbytečný, marný boj, kterým ubližují dalším, jí, Gertě.

(Tučková 2009, 272)

Po desetiletí pěstovaný odpor k němčině pak láme teprve nová generace, Gertina vnučka, která sem tam potřebuje pomoci s učením. Němčina pro ni představuje cizí jazyk, učební látku, kterou je třeba ovládnout. „Kvůli ní si ona, Gerta, ráda vzpomněla.“ (Tučková 2009, 388)

4.3.4 Metajazyková rovina

Vypravěč sděluje, že Gerta mluvila česky i německy. Exponované místo začátku románu dokazuje, nakolik je jazyková otázka pro příběh o vyhnání Gerty Schnirch podstatná. Nejsou zde srovnávány klady nebo zápory němčiny a češtiny, vše je líčeno z perspektivy jedné česko-německé rodiny. Gerta se vnitřně přiklání k jazyku a kultuře své matky, k češtině. Její rozhodnutí se neodvívá od objektivního posouzení obou jazyků, ale od dominantní postavy otce a prosazení jeho vůle v rámci rodiny: „Odložila zelený dirndl s lemem z červených květin a s ním i všechna otcova pravidla. Patřil mezi ně i zákaz mluvit česky, protože otec od jisté doby češtinu slyšel nerad.“ (Tučková 2009, 21) Tento příkaz totiž postihuje i matku, Češku, která předtím mluvila výhradně česky. Tento zásah do svobodné volby jazykového vyjádření je hodnocen z pohledu Gerty jako absurdní. „Ne, že by se jí němčina přičila, naopak, měla ji ráda. Ostatně, byla pro ni přirozenou řečí, stejně jako čeština.“ (Tučková 2009, 22) Vypravěč nspecifikuje moment zvratu, od něhož Gertin otec začal reagovat na projevy češtiny ve své domácnosti jednoznačně negativně:

„Několikrát se na ni otec rozžlobil, když ji venku zaslechl mluvit česky, a nechal ji zavřenou v pokojí celé nedělní odpoledne. A několikrát se stalo, že šel do ložnice a vrátil se s rákoskou, kterou jí napráskal, ani nehnul brvou.“

(Tučková 2009, 22)

Vzhledem k době, v níž se Gertin příběh začíná, má čtenář možnost si tuto neznámou dosadit. I když to v textu není nikde explicitně zmíněno, souvisí tato změna s politickými stanovisky otce, neboť v době, kdy se ženil, mu česká národnost jeho vyvolené nijak nevadila. Tento pragmatický obrat souvisel s rozmachem Hitlerovy moci v sousedním Německu.

Přestože však postava Gerty Schnirch volí vědomě češtinu a později dělá vše pro to, aby mohla zůstat v Československu, její vazba na německou část osobnosti zůstává latentně přítomná. V období dospívání se nedokáže oprostít od vlivu prostředí, které je se vzrůstajícím vlivem Německa a následným obdobím vlády protektorátu stále více a více germanizované. Dokonce si ve vnitřním monologu přeje být normální německou holkou, „která je spokojenou členkou Bundu předhánějící se před očima vůdkyně, aby ukázala, jak skvělou reprezentantkou Svazu je.“ (Tučková 2009, 25) Pro její vlastní

potřebu vnitřní promluvy není podstatné důsledně oddělovat oba jazyky, nečiní jí problém použít v jedné větě německý „Bund“ i český ekvivalent „Svaz“.

Nedůslednost distribuce češtiny a němčiny je pro příběh Gerty Schnirch typický. Dokonce v promluvách jejího otce, hrdého Germána, je na několika místech němčina eliminována, což je pro uvědomělého nacistu, který u vlastní dcery češtinu potíral i násilím, více než nepravděpodobné: „– To musí skončit, řekl jednou nekompromisně, jakmile složil po večeři ubrousek na stůl.“ (Tučková 2009, 38) Přitom se nejedná o promluvu dlouhou ani takovou, která by v němčině byla nesrozumitelná.¹⁷ Stejně tak se v textu také objevují poznámky, graficky zvýrazněny kurzívou, jež je v tomto románu určena pro výrazy v němčině, které pronesené nahlas nemohly skutečně proběhnout česko-německy: „Friedrich jen pokrčil rameny a otec se zamumláním *sehr gut* a spokojeným *dobře to vede, Regierungskommissar*, významně pozvedl oblouky obočí a dál se věnoval svému.“ (Tučková 2009, 33)

Ani vypravěč není od němčiny zcela oprostěn. Oscilace mezi češtinou a němčinou je na místě v kapitolách, kdy je vyprávění fokalizováno na některou z Němek. „Nedokázala by to snášet sama a předstírat před svými dětmi, že *alles ist in bester Ordnung*.“ (Tučková 2009, 311) Do jeho české slovní zásoby se však mísí německá terminologie pro označení skutečností, které český ekvivalent vůbec nemají, nebo by mu jako takovému chyběl důležitý příznak, zařazující daný prvek např. časově: „dcera městského Regierungskommissara“ (Tučková 2009, 24) nebo „do domu po *treuhänderech*“ (Tučková 2009, 133). Jinde je německé slovo vzápětí přeloženo, aby nedošlo k myslnému výkladu: „Jenže *deutschfrei*, zbavené Němců, pro Němce nevhodné. I pro ty s čerstvě nabytou českou národností.“ (Tučková 2009, 241)

4.4 Prager Totentanz (Pražský tanec smrti)

4.4.1 Vícejazyčné projevy

Všechny dialogy v tomto románu, nehledě na to, zda je pronáší Češi či Němci, jsou zaznamenány německy. Dokonce ani v případech, kdy spolu hovoří postavy výhradně

¹⁷ Soudě podle jiných míst románu, kde pro účely signalizace němčiny jsou použita slova jako „los“ a „schnell“ by význam věty „Das muss enden.“ nebo ještě lépe „Damit macht man Schluss.“ byl, zvláště ve spojení s „nekompromisním“ pronesením, snadno odvoditelný.

české, není cizí jazyk konverzace signalizován. Plánování pražského povstání, které bez jakékoli průvodní poznámky probíhá pouze německy, působí přinejmenším nezvykle. Jediným způsobem, kterým čas od času čeština do textu pronikne, je proces hybridizace: „Ich möchte gern wissen, was wir hier in der Wohnung eines Gestapáks (Gestapomannes) zu suchen haben?“ ptá se jeden z českých pohřebáků (Barényi 1958, 21).¹⁸ České slovo je integrováno do německé věty včetně genitivní koncovky. Přestože je český výraz jakožto pojem odvozen od toho německého, je uveden v závorce německý překlad. Bez závorky jsou pak uváděny ekvivalenty, které jsou součástí textu, jako např. dvojjazyčný nápis na autě červeného kříže: „Lékar“ [sic] – „Der Arzt“ (Barényi 1958, 97).

Hranice mezi hybridizací a deformací slov je ovšem v případě tohoto románu nejasná. Podle absence překladu, ať už v závorce, nebo bez ní, lze usoudit, že v následující větě je slovo „Germanka“, které je uvedeno záměrně bez české diakritiky a se členem, zapojeno v této zkomolené podobě do stavby věty, přestože se typově nijak neliší od předchozího gestapáka či esesáka: „Da – die Germanka ist noch immer hier!“ (Barényi 1958, 142) Jiné výrazy pojmenovávající dobové reálie jako národní výbor nebo Sbor národní bezpečnosti se v textu nevyskytují.

Signalizace je užita zcela výjimečně. Obvykle nemá klasickou formu oznámení, že by následující, popř. právě pronesená výpověď byla česky. Místo klasického upozornění vypravěče, že daná promluva probíhá v cizím jazyce, je zdůrazněn fakt, že postava umí česky. „Die größeren Druckzeilen kann er gut lesen. Er versteht Tschechisch, er ist aus Aussig.“ (Barényi 1958, 44) Skutečnost, že muž pochází z Ústí nad Labem, má vysvětlovat jeho znalost češtiny. Je to podáno jako argument, který říká vše, není dán prostor pro pochybnosti. Přestože neplatí žádné pravidlo pro to, že by každý Němec pocházející z Československa znal oba zemské jazyky. Ani každý Němec, který přišel do Prahy z Ústí. Tato pochybná argumentace je jediným znamením, které naznačuje, že následující novinové titulky ve skutečnosti jsou psány česky.

Přestože vyprávěcím jazykem příběhu je němčina, je právě ta v jedné scéně signalizována. „Sie sagt es deutsch, aber niemand wundert sich und niemand scheint es

¹⁸ Analogický přístup je použit ve chvíli, kdy se Marcel ptá, zda byl spatřen „Esesák“. Aby bylo zamezeno možnému nedorozumění, následuje v závorce překlad (SS-Mann). (Barényi 1958, 28)

ihr übelzunchmen.“ (Barényi 1958, 235) Ve chvíli, kdy v Praze běsní pražské povstání, je potřeba zdůraznit fakt, že se německá Židovka dostala pod ochranu natolik chápajících Čechů, že se může odvážit promluvit německy.

Zcela samostatnou kapitolou výskytu češtiny jsou citace písňových veršů, literárních děl, popř. hlášení rozhlasu. Všechny tyto projevy mají jeden společný rys, a sice graficky chybný záznam. Začíná to už v mottu, kde je uvedena Švejkova věta: „Nestřilejte, volové, vždyť jsou tady lidi!“ a pokračuje to prvním veršem internacionály: „Posledni bitva vzplála...“ (Barényi 1958, 51). Problematickým aspektem není, jak by se mohlo očekávat, česká morfologie, ale diakritika. Podstatnější ovšem je, že jsou bezprostředně za sebou uvedeny právě tyto dva citáty, a oba nejprve česky. Haškův přechod od anarchismu k levicovému politickému smýšlení je obecně znám. To ve spojení s hymnou dělnického hnutí na exponovaném místě motta celého románu zcela jasně upozorňuje na to, jaké byly podle Barényi hybné síly pražského květnového povstání.

Zcela specifického zdůraznění se dočkal lístek informující o tragické smrti otce mladé rodiny, který padl na pražských barikádách. Kromě silně emotivního, až patetického náboje je pozoruhodná především forma českého textu.

„Na tomto miste padl v boji o své milované mesto tramvaják Petr Koval, stár 35 let. At' je proklet jeho nemecky vrah! Zanechává vdovu a dve malé deti. Prosi se o milodary, protože uplne bez prostredku. Prosim danky do prasatka házet! Spi sladce, nezapomenutelny hrdino! Obyvatelé domu.“
(Barényi 1958, 174)

Nedostatky grafické podoby češtiny jsou zarážející, nicméně pro celý román charakterizující. Nejedná se totiž o naprostou absenci diakritiky, která by z hlediska mimoliterárních faktorů,¹⁹ ovlivňujících vznik knihy, byla pochopitelná. Zarážející je nekonzistentní užití diakritiky. Vedle sebe tak mohou stát slova jako „mesto“ a „tramvaják“. Z těchto šesti vět je ovšem polovina i gramaticky chybná. Tramvaják mohl těžko zanechat, a to v přítomném čase, vdovu a dvě děti. Buď by podle slovesné reky mělo být uvedeno místo, kde je zanechal, nebo zde podle kontextu chybí informace „po sobě“. V druhé větě pak vypadl určitý tvar sponového slovesa být

¹⁹ Román byl vydán německým nakladatelstvím Schild-Verlag, což by jisté typografické nedostatky vztahující se k absenci líterek s českými diakritickými znaménky mohlo omluvit. Na druhou stranu patří Olga Barényi k prokazatelně bilingvnímu autorům, neboť část svého díla publikovala česky (Lexikon české literatury 2/II, Dodatky A-G 1993, s. 1263-64) a tudíž je možné chyby v češtině interpretovat jako záměrné.

„protože jsou úplně bez prostředků“. Silná interference němčiny je vidět v následující větě, kde je infinitiv „házet“ zařazen až na konec věty. Pro češtinu by bylo typičtější použít určitý slovesný tvar „házejte“ na začátku větu.

Naprosto ojedinělým příkladem citátů, které však z části přeloženy nejsou, je scéna ze mše. Úryvky latinské mše na rozdíl od starozákonních biblických citátů přeloženy nejsou. Rytmické střídání vět typu latinského „Ora pro nobis“, německého „Maria, du voller Erbarmen“ a českého „Oko za oko, zub a zub“ - „Aug um Auge, Zahn um Zahn“ (Barényi 1995, 105) vytváří napětí.

Podobně málo frekventovaným způsobem, jak se dává v tomto románu najevo, že postavy mluví česky, je evokace. „Man schreit ‚still‘ und ‚Ruhe‘, dann donnert ein ‚Nazdar‘, der bekannte tschechische Gruß [...]“ (Barényi 1958, 86) Vybočuje to z pravidla, že každý český výraz musí být nutně přeložen, což je v tomto románu rozlišovací znamení evokace a prezence.

Děj románu se sice odehrává během posledních válečných dní, jelikož se ale jedná o líčení pražského povstání, tedy povstání, které proběhlo ještě před oficiálním osvobozením města ruskými vojenskými jednotkami, není nijak překvapivé, že je ruština ve vícejazyčných pasážích zmíněna pouze okrajově. Přesto těch několik málo ruských výrazů stojí za komentář, protože z toho, jak se s tímto dalším slovanským jazykem pracuje, získává tento druhý cizí jazyk v románu výlučné postavení. Už první kontakt čtenáře s ruštinou to potvrzuje. Ruské zvolání zde není prezentováno zcela shodně s češtinou, tedy s překladem: „Wnimanije, wnimanije“. Tento začátek hlášení, by bylo možné přeložit jako „Pozor, pozor!“ Místo tohoto překladu vzápětí následuje německy volání o pomoc: „Zu Hilfe, zu Hilfe!“ (Barényi 1958, 109). V přímé řeči je pak ruský výraz stejně jako ty české v závorce přeložen. Na rozdíl od češtiny je však užití ruštiny natolik specifické, že je třeba ho v rovině vypravěče signalizovat.

„Kannst du russisch?“ fragt er freundlich und spricht russisch weiter. „Ich bin nämlich Russe, Molodec (junger Mann).“

Die Gardisten glotzen die kyrillischen Buchstaben andächtig an. Sie sind für sie genauso unverständlich wie Hieroglyphen, aber es ist russisch, und der Mann ist Russe. [...] „Mein Name ist Karel Voda.“

(Barényi 1958, 152)

Ruština má zcela jedinečnou funkci. Je to jazykový kód osvoboditelů, slovanských bratrů z východu, kteří už od Stalingradu úspěšně bojovali s německým nepřitelem. Na české postavy působí podobně jako kouzelná formule, stejně nesrozumitelně, ale zároveň stejně závazně. Úřední doklad psaný azbukou se tak stává propustkou, umožňující takřka cokoli, dokonce i překročit stanovené hranice, najednou je možné ošetřit rodící Němku.

Jména, kterými jsou jednotlivé postavy označeny, vypovídají o jejich jazykovém zázemí. Když se hlavní postava jmenuje Martin Novák, je to jasné znamení české národnosti. Když jeho žena chce pojmenovat své nenarozené dítě buďto Josip, nebo Svjetlana, je to důkaz jejího ruského původu. Na grafický záznam těchto cizojazyčných jmen však není spolehnutí, protože jejich zápis kolísá. I příjmení samotného hlavního hrdiny je někdy zaznamenáno není vždy zaznamenáno stejně. V případě, že se jedná o Martina Nováka, hlavní postavu příběhu, je jméno vždy zapsáno jako Novák. Ovšem v kapitole „Im Zeichen des Teufels“ (Barényi 1958, 159) vystupují manželé, kteří jsou označováni jako pán a paní „Novak“, což je ve svém důsledku matoucí. Nejisté zůstává zařazení postav jako pan Karásek nebo pan Kuchyňka, jejichž jména jsou zmíněna jako „Herr Karasek oder Herr Kuchynka“ (Barényi 1958, 126). Neplatí to však pro všechna jména, např. jméno Libuše (Barényi 1958, 164) zkomolené není.

Zajímavým aspektem, který je zde podrobněji rozvinut, jsou změny jmen Čechů před válkou, během války a po válce. Je tomu věnován celý odstavec.

Die gedruckten Buchstaben sind kunstvoll mit Bleistift ausgebessert. Ursprünglich lautete der Name Thomas Ondras. Jetzt ist das „b“ in dem Vornamen gestrichen, das „a“ hat einen Strich bekommen und das „s“ ein Hakerl. Auch das „a“ in dem Familiennamen schmückt ein Strichlein und das „s“ ein Hakerl: Tomáš Ondráš also.

(Barényi 1958, 56)

Způsob, jakým je zdůrazněno, že někteří Češi během války kolaborovali, je specifický. Místo konstatování prostého faktu, popřípadě místo zapsání dvou variant jmen a krátkého komentáře je dlouze popisováno, které diakritické znaménko a které písmenko bylo přidáno či vynecháno. Dokonce je použito emotivního slovesa zdobit v souvislosti s přidáním čárky nad „a“. Čím si zrovna písmeno „a“ vysloužilo toto výsadní postavení, je těžké určit.

4.4.2 Prostor

Prostor, v němž se děj odehrává, je český. Přesto většina místních názvů, které jsou zde jmenovány, jsou graficky zaznamenány německy jako „Dejwitz“, „Vyschehrad“ (Barényi 1958, 250). Česká místní jména jsou, pokud jsou vůbec zmíněna, zdeformována. Jedna z postav tak např. jede „nach Podol“ (Barényi 1958, 169) místo do Podolí. Stejný postup se uplatňuje i u názvů pohostinských zařízení jako hospoda „U Korinku“ (Barényi 1958, 163), která je příkladem pro to, jakým způsobem je s českými jmény zacházeno. Zde konkrétně chybí háček nad „ř“ a znamení délky nad „í“. Praha je celou dobu označována německým ekvivalentem „Prag“, na konci příběhu je však zmíněna – lidová – etymologie jména města Praha.

Diese Stadt nannte sie „die Schwelle“, was tschechisch „Prab“ bedeutet. Das spätere Praha – Prag. Die Schwelle, an der sich alle Völker Europas die Hand reichen sollen.

(Barényi 1958, 257)

Zmínka o významu slova Praha je zde účelově zakomponována do výkladu o roli, které město sehrálo v historii. Žádné jiné místní jméno však podobně vyloženo není, přestože by v některých případech bylo možné vytvořit podobně zajímavé paralely.²⁰

Prostor města, a to nejen ulice a náměstí, ale i vnitřek budov, v nichž se postavy pohybují, je určován neosobním hlasem, který se během celého pražského povstání ozývá z rádia. Tento hlas, přesněji řečeno tento český hlas, přilévá oleje do ohně svou krvelačností. Pouze v případě prvního zaznamenání jeho hlášení je poukázáno na aspekt vícejazyčnosti tím, že provolání „At' žije Československá republika! At' žije svoboda!“ (Barényi 1958, 79) je zapsán nejen německy, ale i v českém originále. V ostatních hlášeních je pak čeština eliminována.

„Prager und Pragerinnen,“ flüstert die Welle 418. „Aug um Aug, Zahn um Zahn! Wir werden Prag bis zum letzten verteidigen, wir werden die blutrünstigen deutschen Mörder restlos vernichten! Seid sanft wie die Tauben und schlau wie die Schlangen!“

(Barényi 1958, 128)

Přestože je obsah těchto hlášení protigermánský, v knize je vyvoláván dojem, že probíhají německy. Cizí jazyk je naprosto eliminován a je pouze na čtenáři, aby si uvědomil, že podobná hlášení těžko mohla být pronesena německy. Na jediném místě

²⁰ Např. by bylo možné vysvětlit, že „Jama“ v německém překladu vlastně znamená „eine Grube“, což tvoří zajímavou paralelu k tomu, že toto místo se stalo útočištěm pro Martina a všechny ženy pod jeho ochranou.

je zmíněno, že rozhlas zprvu plnil i jinou funkci, než že burcoval věrné Čechy do boje proti Němcům. Zprvu byla totiž dokonce projevena snaha o to, vytvořit dojem mezinárodního prostoru, kdy spojenecké velmoci měly domněle napadenému městu přijít na pomoc. Je konkrétně zdůrazněno, že prosba o pomoc byla vysílána ve třech jazycích: rusky, anglicky, francouzsky. Absence němčiny, jazyka okupantů, je samozřejmá. Udivující je, že tato prosba o pomoc zjevně nebyla formulována i česky. Vyvolává to dojem, jako by Češi byli pouze pasivními loutkami, které sami sobě pomoci nemohou.

Aus fast allen Fenstern fleht noch immer der Prager Rundfunk um Hilfe für die auf Leben und Tod kämpfende tschechische Bevölkerung. Noch immer in drei Sprachen. Russisch, englisch und französisch.

(Barényi 1958, 148)

Na samém konci osvobozovacího procesu dostává pak konspirační rovina příběhu nový impuls ve chvíli, kdy se jedna a ta stejná stanice s vědomím vůdců povstání promění krátce ve vysílač pomsty.

*„Pozor, pozor, teď mluví vysílač pomsty! Čechové a Češky, my Nemci se zase vrátíme!“
„Achtung, Achtung, hier spricht der Sender der Rache! Tschechen und Tschechichen, wir Deutsche kommen wieder! Der Führer ist nicht tot! Heute mordet ihr unsere Frauen und Kinder, morgen werden wir mit euren Schädeln den Wenzelsplatz pflastern! [...]“*

(Barényi 1958, 268)

Toto hlášení, které má v samém závěru povstání vzbudit v Češích strach a paniku a o jehož pronesení se postaral sám Emil, je jedinečné ve své vícejazyčnosti. Vzhledem k faktu, že česky jsou proneseny pouze první dvě věty a německý text, který tyto úvodní věty nejprve překládá, pak pokračuje dál, lze usoudit, že se zde jedná o zcela výjimečnou záměrnou kombinaci obou jazyků. Jako by bylo potřeba vytvořit jakýsi přechodový prvek mezi všemi ostatními hlášeními, která, byť to nebylo nijak naznačeno, byla pronesena právě česky. Zároveň zde vystupuje do popředí otázka, zda v tomto konkrétním případě neodráží chybný záznam češtiny podobně deformovanou výslovnost mluvího.

4.4.3 Časová rovina

Příběh tohoto románu je zasazen do několika prvních květnových dní roku 1945, kdy v Praze proběhlo protiněmecké povstání. Přestože je časové rozmezí děje určeno

absolutně přesně, působí vyprávění tak, jako by se odehrávalo v jakémisi bezčasí. Co se dělo v období protektorátu, v meziválečné době či za vlády rakousko-uherské monarchie, není ani slovem zmíněno. Nikde není zdůrazněna staletá tradice soužití Čechů a Němců, není poukázáno ani na fakt, že během války přibylo do Prahy velké množství Němců, ať už úředníků podílejících se na správě země, uprchlíků z východu nebo přímo členů vojenských jednotek. Proměny v čase jsou bezvýznamné, záleží pouze na tom, co je teď a tedy.

4.4.4 Metajazyková rovina

Pro *Prager Totentanzen* je charakteristické, že i přes výrazné protičeské zabarvení románu se jazykový kód nikde nestává tématem. Hodnocení kvalit jazyka (ať už českého, nebo německého) a případný přenos tohoto hodnocení na jeho mluvčí, který se vyskytuje v jiných románech, zde naprosto chybí. Jediné, čemu se dostává komentáře, je úroveň ovládnutí cizího jazyka. Pokud totiž Čech mluví plyně česky, stává se podezřelou osobou, s níž je nutno jednat obezřetně. (Barényi 1958, 33) Naopak Němci, resp. Němky jsou rozpoznávány právě podle toho, že češtinu neovládají. Když žena přesvědčuje členy revoluční gardy o tom, že je Češka, že si jen zapomněla svou legitimaci doma, a mluví přitom lámanou češtinou, usvědčuje sebe sama ze lži a vystavuje se tak revolučnímu běsnění. (Barényi 1958, 85) Podobně Elfride Blümelein není uznána její česká národnost, když své pohnuté životní osudy líčí německy. Jedinou reakcí, kterou si tím vyslouží, je suché konstatování: „Möglich, weil sie eben alle deutsche Juden sind. Sie sprechen übrigens nur fehlerhaft Tschechisch.“ (Barényi 1958, 121) Ani v tomto případě ale není hodnocena krása či ošklivost jazyka. Jazyk má pouze dvojí funkci: jednak slouží jako dorozumívací prostředek, jednak jako rozřazovací kritérium, podle něhož se určuje reakce komunikačního partnera. Plynule německy mluví pouze Němci, popř. kolaboranti, bezchybná čeština je důkazem toho pravého českého původu a ruština otvírá zamčené dveře komukoli.

4.5 Engste Heimat (Nechte být paní smrti)

4.5.1 Vícejazyčné projevy

Román *Engste Heimat* přispívá k problematice vícejazyčných projevů bohatou paletou příkladů. Hned na první stránce absolvuje hrdinka hodinu výuky angličtiny: „Mister Brown, Mister Brown, are you going down to town?“ (Pedretti 1995, 7) Stejně jako francouzština vystupuje angličtina zprvu jako jazyk výuky. Rozdíl mezi pozdější distribucí vícejazyčných prvků v angličtině a francouzštině je však veliký. Angličtina se vrací sice opakovaně, ale pouze v několika málo konkrétních příkladech. Nejčastěji se objevuje spojení angličtiny a počítačové technologie: „*SEARCH: string to search for HELP*“ (Pedretti 1995, 19), které spolu s několikrát opakovaným názvem kapitoly „*ESCAPE*“ tvoří propojení moderní společnosti, kterou pomalu ale jistě ovládá kybernetický prostor, s příběhem o muži, jehož minulost, dílo a odkaz je zastřeno nepochopením a zapomenutím.

Francouzština se na rozdíl od angličtiny vyskytuje mnohem častěji jako jazyk dialogu. Je to jazyk, kterému se děti teprve učí a který tudíž dává dospělým prostor k tomu, aby spolu hovořili o vážných věcech beze strachu, že by děti vystrašili. První věta, která se tak francouzsky v románu objevuje, je: „Paris est occupé!“ (Pedretti 1995, 13). V dalších odstavcích následuje francouzská květomluva, výuka francouzštiny, skrze niž jakoby se čtenáři dávalo najevo, že hrdinka již francouzsky umí a proto může zprostředkovávat cizojazyčné promluvy dalších postav, např. své tety. Tato žena, národností právě Francouzka, dává nejen obsahem své výpovědi, ale právě i její formou najevo distanci svoji i svého zesnulého manžela k české i německé kultuře. A proto na tvrzení, že by snad jeho výtvarné dílo mělo patřit k „německo-české výtvarné avantgardě“ odpovídá: „Mais non, ni tchèque, ni allemand, [...] il était français.“ (Pedretti 1995, 17). Jazykový kód se stává sám o sobě sdělením.

Naprostá většina francouzských termínů a vět, kterých se v textu nachází celá řada, pochází od jedné konkrétní postavy, a sice již zmiňované manželky Gregora, od Jacqueline. Jedním typem těchto vícejazyčných projevů je oscilace. Francouzsky jsou uváděny Jacqueline v přímé řeči jak celé věty, tak jednotlivá slova, pro něž buď nenašla rychle vhodný ekvivalent, nebo která podle ní danou skutečnost vyjadřují nejlépe. Takovým případem je např. označení sídla francouzské policie v Paříži jako „Préfecture

de police“ (Pedretti 1995, 73). Zajímavý je ovšem fakt, že k podobné oscilaci nedochází jen v přímé řeči: „Ich habe erwähnt, daß ich aus einer jüdischen Familie stamme, *non praticante*“ (Pedretti 1995, 77), ale i v pásmu vypravěče v okamžiku, kdy je o Jacqueline pouze referováno: „Jacqueline hatte eine fiktive Adresse angegeben, die eines *répondant* in Toulouse [...]“ (Pedretti 1995, 75). Za striktní pravidlo nelze ovšem označit skutečnost, že by francouzské výrazy, na rozdíl od těch českých nebo anglických, byly v textu zvýrazněny vždy kurzívou. V obdobné situaci, kterou lze také zařadit k jazykové oscilaci, kurzíva užita není: „Mein Mann besorgte die Übersetzungen, *bénévolement bien sur*“ (Pedretti 1995, 76).

Bohatou paletu nejrůznějšího využití vícejazyčnosti v románu obohacuje na jednom místě i ruština. Slovní spojení „Celyj garnitura“ (Pedretti 1995, 127), které se objevuje v kontextu se zabavováním majetku vyháněných Němců ruskými vojáky, není bezprostředně označeno za projev ruštiny. Na první pohled chybí doslovný překlad, ovšem v následující větě je zmíněn volný opis „vollständige Möbel*garnitur*“ včetně kurzivního zvýraznění mezinárodně srozumitelného slova „garnitura“.

Výjimečné postavení mezi všemi cizími jazyky, které se v tomto německém románu objevují, zaujímá čeština. Ta se vyskytuje nejen během několika návštěv hlavní hrdinky v Čechách, kde se čeština pochopitelně stává jedním z důležitých témat. Prezence češtiny se objevuje už ve vzpomínkách na strýcovy zážitky z období války, kdy bojoval v československých vojenských jednotkách. Český povel „Pomalů, pomalu.“ (Pedretti 1995, 30) je sice na první pohled uveden bez překladu, význam ale vyplývá z následujícího německého „Wird's bald!“ Ona dvě česká slova pak naznačují, že celá konverzace, potažmo veškerá komunikace v těchto vojenských jednotkách, probíhala česky. Pokud pak německy mluví Čech, zvyšuje se pravděpodobnost výskytu českého výrazu, který nemá funkci evokace ani signalizace. Pokud se do německého dialogu Anny a její dobrodinky, která jí poskytla přístřeší, vetře oslovení „děvče“, pak se jedná o názorné připomenutí toho, že pro ženu není němčina rodným jazykem (Pedretti 1995, 48).

Dalším prostředkem, jakým je cizí jazyk prezentován, jsou útržky odposlechnutých rozhovorů, zbavených kontextu. Je to způsob, jakým hlavní hrdinka vnímá češtinu při svých návratech do rodné země.

Anna hört Tschechisch, kennt die Wörter, könnte voraussagen, welche Wendung ein Gespräch am Nebentisch nehmen wird, welchen Tonfall, sie kennt die Melodie und versteht nichts. Nur die alltäglichsten Wörter, Co je to, pojd' sem, jeden tva [sic!] tři čtyři pět, sie will etwas sagen, kann's aber nicht.

(Pedretti 1995, 33)

Jazyk se rozpadá na dvě, tři základní složky. Slova, slovní obraty jsou odděleny od významu. Podoba slov a jejich pořadí probouzí zasunuté vzpomínky na jazyk, který Anna slychala od dětství. Přízvuk a melodie jsou jí také blízké. Avšak ani forma, ani zabarvení řeči neznamenaají automaticky porozumění. Podstatná součást jazykového kódu, přiřazení arbitrárního významu slov ke shlukům fonémů, zůstává nepochopena. Není potom divu, že hrdinka takový jazyk nemůže sama užít. Když se o to pokouší, projevuje se její neznalost češtiny i v tak krátké a bezobsažné propozici jako je volání na husy: „Bíly bíly bíly bíly!“ (Pedretti 1995, 38) Pokus navrátit se do dětství tak ztroskotává na neznalosti české výslovnosti. I když je samozřejmě možné, že husy na toto volání nereagují, protože je tak nikdy nikdo dohromady nesvolával, neboť daný dialekt během desetiletí vymizel.

Zcela jiný způsob projevu vícejazyčnosti v textu je její signalizace. Na rozdíl od angličtiny a francouzštiny je v pásmu vypravěče signalizována pouze čeština. Nejčastěji dochází k situaci, kdy si vypravěč vypomůže sdělením, že následující/předchozí věta byla pronesena česky, během Anniných návštěv v Čechách: „Die ist in Šternberk [sic!] geboren.“ (Pedretti 1995, 36) Takto se podivuje číšnice směrem k recepčnímu v hotelu v domnění, že cizinka nerozumí. Cizí jazyk zde poskytuje pocit bezpečí, možnost projevit svůj názor bez zbytečných zábran. Ten je ale pouze zdánlivý, protože i když hrdinka češtinu neovládá, této větě v daném kontextu a s užitím místního jména Šternberk rozumí. Češi přitom cizí jazyk mnohdy ovládají, užívají ho však v kontaktu s cizinci pouze, když tím sledují své cíle. Tak se může stát, že průvodčí ve vlaku klade Anně otázku česky. Ta mu není schopna odpovědět, a podle vypravěče se francouzsky a posléze i německy ptá, zda by mohl otázku zopakovat. Ten místo toho klade, německy ovšem, novou, kontrolní otázku. „Wissen Sie, auf welcher Seite der Bahnhof von Zábřeh liegt,“ fragt der Typ deutsch, so als verhöre er Anna. (Pedretti 1995, 37) Odpovědí se hrdinka přizná i bez předložení pasu k tomu, že je místní, že tu kdysi musela žít. Žádný turista si totiž nevšimá, na kterou stranu je nástupiště ve městě,

v němž není nic k vidění. Pokud pak česká postava německy umí dobře nebo dokonce plyně, zůstává nezodpovězená otázka, kde se tomu naučila.

V situacích, kdy je Anna nucena komunikovat s lidmi, kteří němčinu ani žádný jiný světový jazyk neovládají, je odkázána na tlumočení. O něm je čtenáři pouze referováno, jednotlivé výpovědi nejsou zaznamenány česky i německy. V českém (socialistickém) prostředí je však nutnost tlumočení spojena s podezřením, že snad cizinka něco tají, přinejmenším znalost češtiny, v horším případě i něco dalšího. Konkrétně v případě návštěvy šternberského muzea získává v první řadě negativní hodnocení právě Annina přiznaná neznalost češtiny. Nevzdělanost tamního ředitele, který ve svém postavení neovládá žádný světový jazyk, zůstává bez povšimnutí. (Pedretti 1995, 56)

Jediný případ, kdy jsou české výrazy v textu beze zbytku překládány, je vzpomínka na léto roku 1945, kdy Anna pracovala na jednom českém statku jako děvečka. Místo, kde pobývala, ovlivnilo slovní zásobu, kterou tehdy potřebovala ovládnout. Výčet jednotlivých slov tak, jak je zaznamenaný, připomíná školní slovníček. Mnohem spíše se však jedná o volné asociace, kdy se české ekvivalenty německých výrazů vynořují Anně v paměti podle toho, co zrovna během návštěvy vidí či o čem mluví. O tom svědčí i zrychlující se tempo, v němž se jí slova vybavují, které je vyjádřeno jednak změnou interpunkce, jednak vypuštěním německých členů. V přímé řeči pak dochází k oscilaci mezi oběma jazyky, jako by Anna chtěla dávnému známému, Čechovi, dokázat, že si něco z těch dob přeci jen odnesla.

*Služka – die Magd. Kůň – das Pferd. Stodola – die Scheune, krk – Hals, prst – Finger.
„Služka war ich.“
„Du hast immer kunji gesagt,“ lacht Josef.*

(Pedretti 1995, 126)

Poslední citovaná věta je pak zajímavým příkladem jazykové deformace. Mladé Němce očividně tehdy dělala potíže bohatá česká deklinace ve spojení s neobvyklou výslovností. Smíchala tvary nominativu kůň, dativu/lokativu koni a podle Josefa genitivu koně dohromady a výsledné slovo užívala při všech příležitostech. „Kunji“ je přesně ten typ zkomoleného slova, které se rodilému mluvčímu vryje do paměti a je schopen si ho vybavit i po letech. Tato humorná rovina tvoří kontrast k tomu, co se Anně vybavuje – ponížení z nucené služby spolu s vděkem za pomoc při přežití.

Oscilace mezi češtinou a němčinou se v textu vyskytuje mnohem méně často než mezi němčinou a francouzštinou. Je to způsobeno tím, že vypravěč ani postavy, snad kromě Gregora, o němž je ovšem vesměs pouze vyprávěno, češtinu vlastně neovládají. Jednou z mála výjimek tvoří vzpomínky na pochvalu paní Musilové, kdy se podivila nad tím, jak rychle si děvče zvyklo na tvrdou práci děvečky: „Wie schnell sie melken und zu den Schweinen und zum Pferd schauen gelernt hatte, *šikovná*,“ (Pedretti 1995, 127). Jednotlicími prvky oscilace se zde stává typografické zdůraznění kurzívou a absence překladu.

V neposlední řadě stojí za zmínku jména postav, které vykazují prvky vícejazyčnosti. Použitá jména lze rozdělit do několika kategorií podle toho, nakolik odrážejí národnost postavy. Vedle sebe lze tak postavit Francouzku Jacqueline, Němce Gregora či četné české postavy jako Škorpila či paní Musilovou, o níž je ovšem střídavě referováno jako o Frau Musilové a paní Musilové. V každém případě je však těm ženským postavám, které mají české jméno, zachována ryze česká koncovka -ová. Díky tomu lze usoudit, že paní, jež na začátku příběhu poskytuje Anně lekce cizích jazyků a jež nese jméno Fräulein Bielohradsky, se k české národnosti nehlásila.

Samostatnou kapitolou jsou potom osoby, na jejichž osudy se Anna v Zábřehu doptává. V prvním případě dochází k selhání komunikace. Místní muž, nějaký Hobinka, není schopen podat zprávu o zmizelém domácím lékaři, na něhož si Anna pamatuje. Zmiňovaný Dr. Vicany mohl samozřejmě zmizet beze stopy, z popsání reakce „Hobinka scheint nicht verstanden zu haben“ (Pedretti 1995, 43) lze ovšem odvodit možnost, že si ale Anna mohla špatně zapamatovat jeho jméno, popř. správné jméno špatně vyslovit.

Při druhém návratu do Čech se Anna ptá na osudy rodiny Brzobohatých. „Brzo – bald, bohatý – reich: ‚Laßt fahren, Herr Tod,‘ den schönen Herrn Brzobohatý.“ (Pedretti 1995, 121) Je to jediné jméno, jehož význam je přeložen do němčiny. To, co zprvu vypadá jako překlad žertovné jazykové hry, vzápětí dostává tragický nádech. Místo rychlého zbohatnutí se muž dočkal rychlé smrti. Tento smutný paradox, byť pro román jako celek nepříliš významný, se dočkal zvýraznění v rámci příběhu v českém překladu, kdy se věta „Nechte být, paní smrti“ stala názvem celého příběhu.

4.5.2 Prostor

K popisu prostoru se v tomto románu užívá střídavě několika různých jazyků. Převažuje samozřejmě jazyk vyprávění, němčina. Objevuje se však i řada místních pojmenování francouzských, zvláště pak v těch částech příběhu, kdy je vyprávěno o Gregorově pobytu ve Francii. Není pak divu, že se snažil založit galerii na „rue Luis le Grand“ (Pedretti 1995, 66).

Česká toponyma jsou v románu zapisována v první řadě česky. Částečně to lze vykládat jako důsledek toho, že se Anna vrací do míst svého dětství v době, kdy je tento prostor už po desetiletí pouze český. Pouze v případech, kdy se prolíná vzpomínka na dětství s poválečnou dobou, je uveden i německý ekvivalent. „Und für Prager ist Anna ohnehin fremd, auch wenn sie von Hohenstadt, wenn sie heute aus Zábřeh käme.“ (Pedretti 1995, 35) Tedy toto pravidlo platí do okamžiku druhého návratu do Čech, resp. na Moravu, k němuž dochází až po sametové revoluci. Anna s překvapením zjišťuje, že už není nevhodné užít německé ekvivalenty Brünn nebo Olmütz.

Dort, wo es seit eineinhalb Generationen keine Deutschen und folglich auch nur noch die tschechischen Namen gibt, wirkt sie wie ein Relikt, sobald sie sich nach einem einstmals deutschen Ort erkundigt.

(Pedretti 1995, 101)

Prostor, který se po válce stal ryze českým, se tak po více než 40 letech má možnost stát opět prostorem vícejazyčným. Spíše je tak otevřena cesta k tomu, aby jako takový byl vnímán v historických souvislostech, když už k tomu v současnosti zmizel reálný důvod.

Přestože je pak většina českých místních jmen zapsána graficky správně, čas od času se objeví chyba. Jen v rozpětí několika stran jsou tak zmíněná místa jako Zábřeh, Olomouc, Přerov, Loretánské náměstí či ulice Rytířská, stejně jako „die Messe in Sváty Jakub“ (Pedretti 1995, 33) nebo „Žerotínov“ (Pedretti 1995, 47). V několika případech je pak místní jméno zkomoleno i v přímé řeči. Místo „Dolní Hynčína“ se pak v reakci místních obyvatel objevuje zkomolená, popř. nářeční varianta: „Dolu Henčin, das ist doch Heizendorf!“ (Pedretti 1995, 42).

4.5.3 Časová rovina

Pro tento příběh je typické časté střídání časových rovin, o nichž je vyprávěno. Jedním z aspektů, podle nichž je možné jednotlivá období rozlišit, je právě užití vícejazyčných prvků. Předválečná perioda se vyznačuje referováním o výuce angličtiny a francouzštiny. Angličtina se pak vrací jako opakující se rys posledního časového úseku, času pokročilého věku hrdinky, času vzpomínání a sepisování příběhu. Francouzština se dostává do popředí především v rámci vzpomínek na druhou světovou válku a na osudy Annina strýce Gregora a jeho manželky Jacqueline, které prožili během skrývání se před nacistickou okupační mocí. Po válce, ať už přímo v prvních poválečných měsících nebo během obou pozdějších cest do Čech a na Moravu se hrdinka potýká s češtinou, ať už ve vzpomínkách, nebo v reálném kontaktu s Čechy.

Toto hlavní rozdělení ovšem neznamená, že by se jiné jazyky v daných kapitolách nevyskytovaly vůbec. Např. francouzština je jazyk, k němuž se Anna v Čechách uchyluje jako k první možnosti, má-li promluvit. Teprve když naráží na její neznalost, neboť v době socialismu nebyla západním jazykům věnována ve výuce taková pozornost, jako ruštině, volí němčinu. „Als ob hier noch einer Französisch verstünde, als ob irgendwer hier Lust hätte, Deutsch zu sprechen. (Pedretti 1995, 95) Je si vědoma toho, že i celá desetiletí po skončení války není němčina řečí, jejíž užití by bylo přijímáno bezvýhradně pozitivně. O to víc je Anna překvapena změnou, již si všimá při své poslední návštěvě v Praze už po revoluci. Najednou slyší kolem sebe ve veřejném prostoru nejen němčinu, ale dokonce i německý zpěv, německé lidové písně. (Pedretti 1995, 101) Anna tedy zažívá všechny tři fáze, všechny možnosti přístupu k vícejazyčnosti v českém prostoru. Od víceméně fungující vícejazyčné společnosti přes vzepětí radikálního nacionalismu, který se projevil mimo jiné odmítnutím všeho německého, po postupné navracení němčiny do veřejného prostoru, byť jako jazyka turistů, popř. vzdělanců.

4.5.4 Metajazyková rovina

Přestože se v tomto příběhu prolíná vícero jazyků, je to pouze čeština, která je nějakým způsobem dále hodnocena. Je to jazyk, který Anna slychala v dětství, a díky tomu získal zvláštní postavení. Už během její první návštěvy se fakt, že slyší češtinu, z velké části

podílí na tom, jak vnímá atmosféru kolem sebe. „Fühl sich daheim in den Wirtschaften, kennt die Atmosphäre und ist gleichzeitig ganz fremd [...]“ (Pedretti 1995, 33) Ona cizost je samozřejmě způsobena základní neznalostí jazyka. Samotný jazykový kód tedy ztrácí svou původní funkci a stává se pouhým spouštěčem volného proudu asociací. Mnohé takto vyvolané vzpomínky jsou podle vypravěče dobré, jiné jsou špatné. Těch špatných je ale podle všeho víc (Pedretti 1995, 33).

I když jsou vzpomínky, které čeština v hlavní hrdince vyvolává, převážně negativní, neztrácí tento jazyk pro ni kladné hodnocení. Nejsilněji se to projevuje během bohoslužby. „Die tschechische Predigt: Nach Jahrzehnten ist sie von neuem umgeben vom Tonfall einer ihr auf eigenartige Weise lieben Sprache.“ (Pedretti 1995, 34) Zůstává zde otázkou, nakolik je opravdu libá samotná čeština, a nakolik je hrdince libé spojení modlitby a češtiny. V každém případě je však tato pozitivní reakce v rozporu s výchovou, které se jí dostalo.

Die Sprache, die ihre Eltern abstoßend fanden, so daß sie den Kindern jede Annäherung, den kleinsten Akzent abzugewöhnen versuchten. Ablehnung, die Anna, auch wenn sie sie ihr Gegenteil verkehrt, doch immer als erstes, als Forderung in sich spürt.

(Pedretti 1995, 34)

Dá se říci, že jazykový kód zde nahrazuje jako symbol, jako nálepka všechno české, českou kulturu, povahu, dějiny i současnost. Stal se objektem nenávisť a opovržení rodičů Anny a potažmo většiny německy mluvících obyvatel předválečného Československa. V následující vzpomínce formuluje Annina matka sympatii k češtině a její melodii jako příklonění se k nepříteli. Přestože se Anna vědomě vymezuje vůči tomuto názoru, přestože se jí čeština zjevně líbí a vyvolává v ní i pozitivní vzpomínky, což znamená odvrácení se od rodinných hodnot, zůstává v ní špetka nutkání držet se toho, k čemu byla v dětství vedena. Dvě iracionální hodnocení stojí proti sobě, střetávají se. V příběhu s tímto kontrastem však není dále pracováno. Zůstává pouze konstatovaným faktem, který není dále rozveden.

Čeština ale není jediný jazyk, který je v příběhu posuzován ambivalentně. Skrze Gregora je připomenuta deformace německého jazyka a kultury nacistickým režimem:

Er will überleben, zumindest nicht durch sie, durch diese Typen, zugrunde gerichtet werden. Die seine eigene Sprache spreche,

„aber wie! Wie unsre Sprache versauen! So wie es aus den Lautsprechern auf die Straße dröhnt. Aus dem Radio bellt. Diese Spürhunde, Bluthunde, die sollen mich nicht erwischen.“

(Pedretti 1995, 78)

Gregora hluboce zasahuje to, jakým způsobem nacisté ovládli svými jazykovými projevy veřejný prostor, což lze odvodit od expresivního výrazu „versauen“ i od přirovnání německé výzvědné služby k honícím psům. Nacistická němčina ztělesňuje Gregorovi vše, čím na Hitlerově režimu pohrdá. Lze pozorovat paralelu mezi tím, jakým způsobem byl při zachování funkčnosti pošpiněn a překroucen jazyk, a zlegalizováním totalitního režimu a následně i celé genocidy. On jako umělec a manžel Židovky odmítá tento nový politický systém a bytostně se ho dotýká, že se do světa šíří právě z Německa a německy. Pro něj se stává jazykem nepřítele právě němčina, což dokazuje, jak je hodnocení řeči z hlediska nepřátelskosti subjektivní. Gregor se staví nacistům na odpor paradoxně právě po boku Čechů, jimiž je ale přijímán kvůli svému jménu a rodnému jazyku pouze podmínečně.

4.6 Niemandszeit (Čas nikoho)

4.6.1 Vícejazyčné projevy

Základním vyprávěcím jazykem tohoto románu je němčina. Jelikož je ale převážná část hlavních postav původem české národnosti a vzhledem k tomu, kdy a kde se příběh odehrává (tj. v oblasti česko-německého pohraničí v okolí Jablonce nad Nisou v prvních měsících po skončení druhé světové války), je na místě očekávat, že se v textu budou objevovat prvky vícejazyčnosti. Až na několik výjimek jsou však zde jediným projevem vícejazyčnosti četná česká jména. V dialozích jsou zachovávána německá gramatická pravidla, tudíž se nikde neobjevuje český vokativ ani žádné další známky deklinace.

Jména postav, vykazující české rysy, lze rozdělit do dvou základních skupin. První z nich jsou již zmínění četní hrdinové české národnosti, Antonín Mrha, Tomáš Anděl, Bohuslav Lípa a další. Tato jména jsou zaznamenána beze zbytku ortograficky správně, ale nikde není ani slovem naznačeno, že by nesly nějaký další význam kromě označení postavy. Přitom právě tato tři jména ve spojení s hlavními mužskými postavami

příběhu dokreslují základní, až trochu schematické rozložení jejich charakterů: Antonín, obsahující latinské ante, jako první opustil revoluční gardu, ale především jako první přišel do zapadlé vesničky, která se stala jeho útočištěm. Základní význam křestního jména Tomáš je pro češtinu i němčinu stejný: dvojče, blíželec. Ovšem příjmení Anděl, které není v německém textu nikde přeloženo, dodává postavě Lovce významný kontrastní podtón. Ani emblematický význam jména posledního z tria českých mužských postav není do němčiny přeložen: Bohuslav Lípa spojuje oslavu Boha a jeden ze symbolů českého národa, lípu. Volba těchto jmen rozhodně není náhodná, přesto zůstává německému čtenáři, neznalému češtiny, neosvětlena.

Druhou skupinu tvoří jména postav, jejichž původ a rodný jazyk není možné s jistotou určit. Možnost výkladu je totiž dvojitá. Buď se jedná o české postavy, jejichž národnost nebyla výslovně zmíněna. Jejich jména byla potom zkomolena, chybně graficky zaznamenána. Nebo se jedná o německé postavy, které mají počestěná jména. Za příklad mohou posloužit následující: Prochaska (nebo *Procházka?), Palacková (*Paláčková? *Palačková?), Danitschek (*Daníček?) nebo Španielová (*Španělová?). Teoreticky je řešením také kombinace obou předchozích možností.

Na aspekty vícejazyčnosti není poukázáno ani v situaci, kdy dochází ke vzájemnému představení dvou ústředních postav, Tomáše a Theres.

Tomáš, sagte er. Nach dem ersten Präsidenten. Und František. Nach dem alten Kaiser Franz-Josef. Ich kann nichts dafür! Und wie heißt du?

Theresia. nach der Kaiserin. Aber alle nennen mich Theres.

(Bernig 2002, 93)

Rozhovor je veden německy a není nijak poukázáno na fakt, že Tomášovo jméno je české. A už vůbec není ani jedním z nich, ani vypravěčem okomentována souvislost mezi českým jménem František a německým Franz. Spojením T. G. Masaryka, Franze Josefa a císařovny Theresie je ale vytvořen nenásilný odkaz k době rakouského císařství i k době jeho rozpadu.

Na rozdíl od jmen postav, u nichž mohlo k deformaci jazyka dojít záměrně, se chybný zápis češtiny objevuje ještě v případě názvu lokálního týdeníku *Ještědský obzor*. U Andělů doma se četl „den *Ještědske obzor*, den *Jeschken-Horizont*“, o plátku „*Obrana národa, der tschechischen Volkswehr*“ nevěděli nic (Bernig 2002, 84). Není zcela jasné,

zda k této deformaci došlo vědomě či nevědomky; na úrovni vypravěče, autora, nebo tisku knihy. Osobně se domnívám, že chybná morfologická koncovka zde nemá žádný konkrétní účel, zvláště ve srovnání s následujícím bezchybným uvedením *Obrany národa*. Zajímavým prvkem je pak způsob překladu, který je zde použit. Název *Ještědský obzor* je přeložen doslovně, kdežto u *Obrany národa* je využito přízviska český a německý; je tak vytvořena významová paralela mezi oběma termíny, kdy národnost, resp. jazyk získává rozlišovací funkci.

Kromě jmen je vícejazyčných prvků v textu pomálu. Českého výrazu se čtenář nedočká ani na místě, kde by být mohl. Dokonce dvakrát po sobě v rozmezí několika stran se objevuje zvolání „Jesusmaria!“ (Bernig 2002, 39, 41), které pronáší v momentu nejvyššího rozčilení Antonín Mrha. I když tímto zvoláním není osločován nikdo konkrétní v reálném okolí postavy, není použito vícejazyčného ekvivalentu, který by působil cize, ale vzhledem k obsahu a situaci by byl srozumitelný. Zcela ojedinělé jsou v porovnání se zbytkem textu následující věty: „Keiner von denen durfte sich ohne Armbinde blicken lassen. Weiß mit einem N darauf. N für *němec*, für *němčina*, für Deutscher, Deutsche.“ (Bernig 2002, 217) Popisováno je zde to, jak měli být označeni po skončení války všichni Němci na území republiky. Vazba na mimoliterární skutečnost je zde natolik silná, že nestačí vysvětlení toho, co písmeno N znamená. V tomto jedinečném případě je třeba uvést i cizojazyčný ekvivalent. Ovšem právě zde se objevuje chyba. Ve snaze zdůraznit rozdíl mezi češtinou a němčinou, v níž všechna substantiva jsou zapisována majuskulemi, je ve slově „němec“ použita minuskule.²¹

Jediná pasáž, kdy je eliminace češtiny naznačena kurzívou, líčí cestu Neviditelné z Jablonce zpět do vesnice. Neviditelná slyší volat matky na děti: „*Schnell, wir müssen noch vor der Dunkelheit zu Hause sein!*“ (Bernig 2002, 201) V okamžicích, kdy Theres prochází českými vesnicemi, slyší češtiny plno. Žádná z těch vět není ale česky zaznamenána. Pozdravy, dokonce ani nabídky na svezení autem. „Die Unsichtbare grüßte in der einzigen im Land noch gesprochenen Sprache zurück, so wie sie es von Lípa gelernt hatte.“ (Bernig 2002, 202) Její jedinou obranou je tedy úsměv, pokrčení rameny a jedna dvě slova, která jí byla Lípou vštípena. Cizí jazyk, který ovládl veřejný prostor, se tedy stává překážkou ve volném pohybu. Představuje dokonce nebezpečí, protože kdyby se

²¹ Pokud se tedy nejedná o projev dobového pravopisu, který se ovšem neprosadil.

Theres prozradila, kdyby automaticky zareagovala na pozdrav tak, jak byla zvyklá a naučená, kdyby promluvila svým rodným jazykem, byla by okamžitě označena za Němku a odvečena do pracovního tábora.

4.6.2 Prostor

Za začátku románu je vzpomenut prezident Beneš, který nově definuje prostor Československé republiky. „Die Grenzen des Landes, der Länder überhaupt, sollten auch die Grenzen der Völker sein, der Sprache, der Art zu leben.“ (Bernig 2002, 16) Nejedná se o konkrétní citaci dekretů, spíše o shrnutí jejich tradovaného obsahu. Přestože ale má být český prostor od Němců vyčištěn, veškerá místní jména, která jsou v příběhu zmíněna, jsou zaznamenána ve své německé podobě. Většina postav tak pochází z města „Gablonz“, ne z Jablonce na Nisou, Tomáš je transportován na konci války „Nach Lobositz“ a ne do Lovosic, a Praha tak není Prahou, ale městem „Prag“.

4.6.3 Časová rovina

Zwar sprach man auch in der Stadt, in der ich aufwuchs, mehrere Sprachen, mußte sich also nicht verstehen, wenn man nicht wollte, und doch waren sich, was die Stadt betraf, alle einig, alle hingen an Ihr, waren sicher, seit Ewigkeiten dort gewesen oder erwartet worden zu sein und Ewigkeiten in ihren Kindern und Kindeskindern dort noch zu verbringen.

(Bernig 2002, 162)

Byly doby, kdy pro prostředí rodného města Antonína Mrhy byly charakteristické vícejazyčné projevy. Tak tomu bylo odjakživa a jeho obyvatelé věřili, že tomu tak bude i v budoucnu. Soužití lidí, komunikujících vícero jazyky, představovalo jistotu, opěrný bod v pojetí lokální historie. Z minulého času, který užívá, z celého jeho vyprávění lze usuzovat, že ten čas je nenávratně pryč. V jeho líčení existuje prostor pouze pro minulost, naděje na budoucnost je ztracena. V době bezčasí, v čase nikoho, v němž se postavy ocitly, je možné jazykovou otázku ignorovat. Nepřipouštět si její problematiku, nereflektovat rozdílnost prostředí, z něhož všichni do zapadlé vesnice přišli, je pouze dočasným řešením.

Za zdůraznění stojí spojení „více jazyků“. Ani na tomto místě není specifikováno, o které další jazyky se kromě zobrazované němčiny jednalo. Porozumění zde závisí na tom, jak je čtenář zběhlý v historii a reáliích Československé republiky.

4.6.4 Metajazyková rovina

Komunikace Bernigových postav je zaznamenána bezvýhradně německy. V celém textu není zmínka o tom, že by tomu mělo být jinak. Když matka Mrhovi dává ponaučení do života o tom, že se má chovat k druhým tak, jak by sám chtěl, aby se jiní zachovali k jeho blízký, činí tak německy. Když strážmistr dává pokyny členům revoluční gardy, činí tak německy. Vypravěč nikde nezmiňuje fakt, že by některý z těch rozhovorů probíhal ve skutečnosti v češtině. Na základě textu také není možné usoudit, že by se jednalo o eliminaci češtiny, protože v tom případě by musela být nějak signalizována jinakost komunikace mezi českými a německými postavami. Jediným místem, kde je neporozumění konkrétně tematizováno, je samotný závěr příběhu:

„Der Jäger schrie ihr etwas zu, das sie aber nicht verstehen konnte, und er schrie gleichzeitig dem Revolutionsgardisten etwas zu, das auch der nicht verstehen konnte.“

(Bernig 2002, 279)

V okamžiku nejvyššího rozčilení, kdy jde doslova o život, dosavadní model komunikace selhává. Nedaří se totiž oslovit osoby dvou různých národností jedním zvoláním. Z této věty však není jasné, který jazykový kód Tomáš Anděl vlastně užívá. Snaží se upozornit německy Theres na blížící se nebezpečí, a proto mu nerozumí gardista v pozadí? Nebo se naopak snaží zavolat na gardistu česky, takže Theres nechápe důvod jeho rozčilení? Vzhledem k exponovanému místu příběhu lze toto selhání chápat symbolicky jako základní selhání lidské komunikace, jelikož slova, ať už pronesena v jakémkoli jazyce, nemohou zabránit schylující se tragédii. Ta se ostatně celá nese ve znamení jazykového neporozumění. Členové jednotky revoluční gardy se řídí slepě příkazem svého nadřízeného. „Sie kümmerten sich nicht um die Sprache, die von denen, auf die sie trafen, gesprochen wurde. (Bernig 2002, 280) Na konci světa, v poslední pohraniční vesnici schované v lesích není důvod uplatňovat právo nebo spravedlnost. Všichni přítomní se provinili tím, že se schovali, a tím ztratili právo na obhajobu, byť by nakrásně měla být pronesena česky.

Jiný příklad toho, kdy je implikováno možné nepochopení komunikačního procesu, je následující úvaha: „Was soll ich bei einem Friseur, dessen Witze ich nicht verstehe? sagte einer.“ (Bernig 2002, 237) Touha žít v prostředí, v němž člověk sdílí se svým okolím stejný jazyk, se zde jeví jako argument pro odchod ze země. Důvodem však

nemusí být v první řadě nepochopení jazykovému kódu jako takovému. Tuto větu je možné také vyložit jako obavu z toho, že v budoucím ryze českém prostředí nebude mít německy mluvící člověk možnost sdílet společné hodnoty. O tom však jazyk nerozhoduje.

5. SHRNU TÍ POZNATKŮ

5.1 Vícejazyčné projevy

Na začátku této práce byly popsány různé způsoby, jakými je možné popsat projevy vícejazyčnosti. Kromě čtyř základních prostředků – prezence, eliminace, signalizace a evokace – jsem jmenovala i několik dalších, specifických forem: deformaci, interferenci, oscilaci a hybridizaci. K analyzovaným textům jsem přistupovala s předpokladem, že všechny tyto možnosti popisu vícejazyčnosti budou využity víceméně rovnoměrně. Na základě rozboru jednotlivých děl se ovšem ukázalo, že s výjimkou *Vyhnání Gerty Schnirch*, kde Kateřina Tučková vytvořila s trochou nadsázky modelové prostředí pro analýzu aspektů vícejazyčnosti, jsou některé z výše jmenovaných forem spíše výjimečné. Ze základních forem vícejazyčnosti byla spíše ojediněle užitá především signalizace. Doslovné upozornění vypravěčem na to, že promluva proběhla v cizím jazyce, je zřejmě považováno za příliš jednoznačný přístup. Stejně řídké se v románech nalézají oscilace či hybridizace. Zato deformace, ať už češtiny nebo (častěji) němčiny se objevuje ve všech textech, přestože hojného využití našla v jen *Penězích od Hitlera* Radky Denemarkové.

Rozdílný přístup k prezenci vícejazyčnosti se projevuje ve způsobech překladu. V textech psaných česky je bezprostřední překlad němčiny spíše výjimečný. Vyskytuje se především u citátů jiných uměleckých děl (ať už literárních, nebo písňových), což mají české a německé texty společné. Naopak je tomu u románu Barényi *Prager Totentanz*, v němž jsou české věty vždy bezprostředně překládány.

Německé romány se od těch českých liší několika rysy. V první řadě je to množství vícejazyčných projevů. Nejedná se ani tak o celkový počet slov či vět, jako spíše o počet a frekvenci jednotlivých výskytů. Dá se říci, že v českých textech je roztroušena řada německých slov, deformovaných i spisovných, kterými je cizí jazyk pouze evokován, ale které není třeba překládat. Slova jako *famílie* či *ksicht* se totiž mnohdy dostala do české slovní zásoby, byť se nejedná o stylisticky bezpříznakové výrazy. V německých románech má čeština formu delších citací, většinou v celých větách či alespoň propozicích.

V druhé řadě spočívá významný rozdíl mezi českými a německými texty také v tom, kolik cizích jazyků je v jednotlivých dílech použito. V německých románech se obvykle vyskytuje alespoň ještě ruština jako další zástupce slovanských jazyků, jako odraz dokumentárnosti zobrazovaného prostředí. Pro české příběhy je typické, že se žádný další jazyk kromě němčiny nevyskytuje. Jako by němčina beze zbytku vnášela do knih příznak cizosti, není potřeba přidávat ještě ruštinu, francouzštinu nebo angličtinu. Podle mě je to důkazem toho, že pro české prostředí, pro českého čtenáře nese dodnes německý jazyk charakteristický aspekt výlučnosti. Němčina zaujímá zvláštní postavení mezi všemi cizími jazyky, je to řeč, která do roku 1947 byla na našem území přítomna zcela jedinečným způsobem v podobě tří milionů rodilých mluvčích.

Na závěr je potřeba zdůraznit fakt, že na rozdíl od českých textů, v nichž se vyskytuje němčina bez gramatických chyb, je čeština v německých románech zaznamenána často chybně. V případě vlastních jmen existuje možnost, že se jedná o vědomé zkomolení češtiny, tedy o odraz toho, že mateřský jazyk dané postavy je sice němčina, ale některý z předků nesl české jméno, jež bylo během času zdeformováno. Chybný zápis se však objevuje i v odkazech na literární díla, v záznamech promluv či v krátkých písemných zprávách, které jsou citovány. Ve všech těchto situacích se objevují nesrovnalosti nejen v oblasti diakritiky, ale i morfologie a syntaxe. Tuto tendenci je možné interpretovat jako záměrný projev neznalosti cizího jazyka, nebo je možné považovat ji za neúmyslné chyby v rámci ediční přípravy knih.

5.2 Prostor

Na základě analýzy románů se ukazuje, že užití cizího jazyka je jedním z typických prostředků, jak blíže charakterizovat prostředí, v němž se příběh odehrává. Ať už jsou v německých textech použita česká toponyma jako Podol či Šternberk nebo v českých místní jména německá jako Sterngasse, zůstává základní funkce těchto vícejazyčných prvků stejná. Jedná se v první řadě o příznak cizosti, která se tímto způsobem vtírá do veřejného prostoru. Překvapivým výsledkem rozboru je zjištění, že české i německé texty obdobně připisují jazykové proměně prostředí nádech nostalgie. Proměna vícejazyčného prostoru, kde vedle sebe koexistovala česká a německá pojmenování v prostředí čistě českém, odkud byla němčina odstraněna, vzbuzuje v postavách stesk.

Tuto tendenci lze pozorovat v dílech jak českých (*Adelheid, Vyhnání Gerty Schnirch*), tak německých (*Engste Heimat*).

Všechny sledované texty dále shodně tematizují základní pravidlo přeměny vícejazyčného prostředí v prostor výhradně český, který lze stručně opsat jako čí jazyk, toho země. Ať už jsou přímo vzpomínány Benešovy dekrety, nebo jsou pouze popisovány důsledky odsunu Němců, vždy je připomenut fakt, že pro německy mluvící lidi už není v této zemi napříště místo. A to neplatí jen pro autory posledních dvou desetiletí, nýbrž i pro Baréni, a dokonce i pro Körnera, i když právě v jeho případě tato přeměna vyplývá z událostí samotných, vypravěčem není přímo komentována.

Na začátku práce jsem si položila otázku, zda se známky vícejazyčnosti nějak projeví v rozdílném popisu prostředí města a vesnice. Tento aspekt však ve vybraných textech reflektován nebyl. Souvisí to zřejmě se stavbou jednotlivých příběhů, jejichž postavy až na výjimky (*Vyhnání Gerty Schnirch, Niemandszeit*) neprošly obojím prostředím. Ani v takovém případě ale žádnou charakteristickou funkci odlišující město od venkova vícejazyčnost nenese.

5.3 Časová rovina

Zvolené romány lze rozdělit do dvou základních skupin, přičemž hodnotícím kritériem se stává to, jakým způsobem je využito vícejazyčných prvků pro vytvoření nebo zdůraznění proměny času. Do první kategorie řadím *Prager Totentanz*, v němž jakékoli časové souvislosti nehrají žádnou roli. Příběh se odehrává v jakémsi bezčasní, v němž vícejazyčné projevy sice mají významnou úlohu, nejsou ovšem nijak usouvztažněny s tím, co pražskému povstání předcházelo nebo co po něm následovalo. Přechodové pásmo tvoří *Niemandszeit*, v němž je jakési přemostění toho, co bylo před válkou a toho, co vzniká po válce, zmíněno v (idylicizované) vzpomínce Antonína na harmonické soužití Čechů a Němců před válkou. Ve všech ostatních dílech je, i když různými způsoby, zdůrazněn význam po staletí trvající tradice soužití Čechů a Němců.

Na začátku jsem vycházela z předpokladu, že téma odsunu Němců vytvoří ideální příležitost pro to, aby byla různými aspekty vícejazyčnosti v příběhu ilustrována proměna společnosti před válkou, během války a po ní. Tato domněnka se potvrdila pouze částečně. Faktem je, že literární dílo nemusí být nutně koncipováno jako kronika

celé druhé poloviny 20. století takovým způsobem, jak je tomu u *Vyhnání Gerty Schnirch*, což dokazuje výjimečný román Ericy Pedretti *Engste Heimat*. V obou textech, byť z rozdílných perspektiv, je ukázáno, jak se proměňovalo postavení němčiny jako cizího jazyka v české společnosti:

Před 2. světovou válkou oba jazyky na českém území koexistovaly bez větších potíží, nebo přinejmenším si jednotlivé postavy své vzpomínky tímto způsobem idealizují. Během okupace a protektorátu získala němčina díky politické situaci na sociální prestiži, což je ovšem tematizováno pouze ve *Vyhnání Gerty Schnirch*. Po skončení války se tento stav radikálně změnil. Němci byli odsunuti a ti, kteří buď zůstali, nebo se rozhodli během let socialistické vlády Československo navštívit, pocítili, že němčina není v této zemi vítaná. Cizojazyčné (v této práci tedy německé) projevy s sebou přinášely nedůvěru, popř. dokonce překážky v cestě za vzděláním nebo lepší prací. Zlom pak představuje sametová revoluce, kdy se do českého prostředí opět dostaly i další cizí jazyky, kromě do té doby protěžované ruštiny. Gerta Schnirchová je dokonce ochotna kvůli nové generaci, kvůli své vnučce oprášit dávno neužívané znalosti němčiny.

Všechny tyto mezníky jsou tematizovány v obou zmíněných románech. Nelze ovšem z tohoto faktu vytvořit všeobecně platné pravidlo – to, že příběh překlenuje celý dlouhý časový úsek, ještě nezaručuje, že tyto proměny budou ilustrovány projevy vícejazyčnosti. To dokládá příběh Radky Denemarkové, v němž by bylo možné podobnou motivickou linku očekávat. Ovšem marně.

5.4 Metajazyková rovina

K charakteristickým rysům mnohých postav patří jejich jazyková vybavenost. Gita i Gerta jsou od narození vychovávány bilingvně, obě později projeví vědomě motivovaný příklon k jednomu z těchto jazyků. Svoji dvojjazyčnost prožívají v dětství, před válkou, bezpříznakově, mluvit a myslet dvěma jazyky je pro ně stejná samozřejmost jako dýchat. Během prvních poválečných měsíců jsou však obě donuceny zvolit, kterým jazykem napříště budou komunikovat, a obě si vybírají češtinu. Pouze pro Gertu však nese němčina negativní rys nepřátelství, byl to jazyk nenáviděného otce a cizích, německých hodnot. Podobně i Gregor hodnotí němčinu,

konkrétně nacistickou němčinu jako jazyk nepřátel, on bojoval v československých zahraničních vojenských jednotkách, stavěl se proti Hitlerovu režimu. I když se po válce přiklání pod vlivem své ženy k francouzské kultuře, on sám během války využíval své znalosti češtiny k tomu, aby přežil. Přesto jeho rodina češtinu hodnotila vždy jednoznačně negativně, a to před válkou i po ní. Pro jeho neteř Annu představuje čeština, tento nesrozumitelný jazykový kód, způsob, jak se přenést do dob svého dětství, jak si připomenout nejrůznější, byť ne vždy pozitivní vzpomínky. Viktor zase oprašuje své znalosti němčiny, aby mohl bez prostředníků komunikovat se ženou, do níž se zamiloval.

Ukazuje se, že hodnocení jednotlivých jazyků je velice individuální, a v románech, které pojednávají o odsunu, je to produktivní způsob, jak ukázat složitost celé zobrazované situace. Vzhledem k tomu, jak velkou roli toto téma hraje v části vybraných textů (*Adelheid, Peníze od Hitlera, Vyhnání Gerty Schnirch, Engste Heimat*) je potřeba zdůraznit, že v ostatních textech je zcela opomíjeno. Absence hodnocení češtiny jako nepřátelského jazyka pak udivuje především v románu *Prager Totentanz*, který jinak vykazuje silně protičeské rysy.

Výrazným jednotícím prvkem, který spojuje analyzované knihy, je dále opakující se nesrozumitelnost komunikace. Nezáleží na tom, zda je cizí jazyk (němčina nebo čeština) zachycen dialektem nebo ve spisovné podobě, komunikace selhává v obou případech. Viktorovi se stávají během několika let pobytu v zahraničí cizí i lidé ve vlasti. Gita zažívá hořkou zkušenost ze selhání komunikace v jakémkoli jazyce už jako mladá dívka, která se vrátila z koncentračního tábora, které se s přibývajícím lety pouze stupňuje. Na neporozumění je založena i závěrečná scéna Bernigova románu, kdy se Tomáš Anděl snaží slovy marně zachránit svou milou. Dá se říci, že všechny výše popsané aspekty vícejazyčnosti směřují k zobrazení závěrečného selhání mezilidské komunikace, které umožňuje propuknout krvelačnému běsnění války i následného odsunu.

6. ZÁVĚR

V předkládané magisterské práci jsem se zaměřila literární reprezentaci projevů vícejazyčnosti v dílech tematizujících odsun Němců. Vícejazyčnost je zaznamenávána nejčastěji formou prezence, evokace a deformace, často se pak objevuje i eliminace. Pro české texty je charakteristické, že ve srovnání s těmi německými často neuvádějí překlad vícejazyčných projevů, v nichž je němčina často pouze evokována či deformována. Na rozdíl od českých děl prezentují německé texty větší množství cizích jazyků, z nichž ale pouze čeština je zaznamenávána chybně, s gramatickými a diakritickými nesrovnalostmi.

Vícejazyčné projevy představují významný prostředek charakterizace prostředí, v němž se odehrává děj. České i německé texty zachycují změnu toponym z německých, popř. česko-německých na výhradně české. Tato proměna je v textech, v nichž je zmíněna, spojena s nádechem nostalgie a stesku po tom, co bylo, ale co zaniklo.

Analýzou jednotlivých textů jsem došla k názoru, že přestože užití vícejazyčných projevů má potenciál k tomu, ilustrovat sociální a politické proměny české společnosti posledních sedmdesáti let a některé z románů tohoto prostředku skutečně užívají (Pedretti, Tučková), nelze na základě toho formulovat žádnou zákonitost.

Na závěr je potřeba zdůraznit, že hodnocení různých jazyků je individuální a pro vybrané téma se ukazuje být produktivním. Vytváří se tím možnost vykreslit složitost události odsunu Němců. Nejdůležitějším aspektem, který s sebou pak vícejazyčnost přináší, je zdůraznění nesrozumitelnosti komunikace nejen na úrovni základního porozumění promluvě, ale i na vyšší rovině, která odráží selhání mezilidské komunikace jako takové.

7. LITERATURA

7.1 Primární literatura

BARÉNYI, Olga (1958): *Prager Totentanz. Ein Roman aus den Tagen der Prager Revolution 1945*. München: Schild-Verlag.

BERNIG, Jörg (2002): *Niemandszeit*. Stuttgart/München: Deutsche Verlagsanstalt.

DENEMARKOVÁ, Radka (2006): *Peníze od Hitlera. (Letní mozaika)*. Brno: Host.

KÖRNER, Vladimír (1967): *Adelheid*. Praha: Československý spisovatel.

PEDRETTI, Erica (1995): *Engste Heimat*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

SMOLJAK, Ladislav/SVĚRÁK, Zdeněk (1988): „Vražda v salónním coupé“ in: *Divadlo Jára Cimrmana*. Praha: Melantrich, s. 125-159.

ŠKVORECKÝ, Josef (1994): „Ze života exilové společnosti“ in: *Ze života české společnosti*. Praha: Naše vojsko, s. 105-222.

TUČKOVÁ, Kateřina (2009): *Vyhnání Gerty Schnirch*. Brno: Host.

7.2 Sekundární literatura

ARBURG, Adrian von / STANĚK, Tomáš (eds.) (2010): *Vysídlení Němců a proměny českého pobříží 1945-1951. Díl I., II.* Zdeněk Susa: Středokluky.

DOKOUPIL, Blahoslav (2000): „Funkce návratných motivů v knižní prvotině Vladimíra Körnera“ in: *Tvar*, č. 10, s. 1, 4.

DORNEMANN, Axel (2005): *Flucht und Vertreibung in Prosaliteratur und Erlebnisbericht seit 1945. Eine annotierte Bibliographie*. Stuttgart: Anton Hiersemann.

GALLAGHEROVÁ, Catherine/GREENBLATT, Stephen (2007): „Nový historismus v praxi“ in: *Nový historismus /New historicism*. Jonathan Bolton (ed.). Přel. Olga Trávníčková. Brno: Host, s. 249-269.

GLOTZ, Peter (2006): *Vyhnání. České země jako poučný případ*. Přel. Pilat, Vladimír. Praha a Litomyšl: Paseka.

JECH, Karel (1993): *Němci a Maďaři v dekretch prezidenta republiky. Studie a dokumenty 1940-1945*. Brno: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Jan Šabata.

KARLÍK, Petr/NEKULA, Marek/PLESKALOVÁ, Jana (eds.) (2002): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: NLN.

- KNAUTH, K. Alfons (2004): „Multilinguale Literatur“ in: *Literatur und Vielsprachigkeit*. Monika Schmitz-Emans (ed.). Heidelberg: Synchron, s. 265-290.
- KRAFT, Claudia (2007): „Vyhnání Němců v polské a československé/české historické paměti“ in: Corneließen, Christoph / Holec, Roman – Pešek, Jiří (eds.): *Diktatura – válka – vyhnání. Kultura vzpomínání v českém, slovenském a německém prostředí od roku 1945*. Ústí n. Labem: albis international.
- KREMnitz, Georg (2004): *Mehrsprachigkeit in der Literatur. Wie Autoren ihre Sprachen wählen*. Wien: Verlag für Literatur- und Wissenschaft.
- Lexikon české literatury 2. Osobnosti, díla instituce*. (1993) Academia: Praha.
- LÜDI, Georges (1996): „Mehrsprachigkeit“ in: *Kontaktlinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung. I. Halbband*. Hrsg. Hans Goebel. Berlin/New York: Walter de Gruyter, s. 233-245.
- MACKEY, William F. (1987): „Bilingualism and Multilingualism“ in: *Soziolinguistik. Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft. 1. Halbband*. Hrsg. Ulrich Ammon (et al.). Berlin/New York: Walter de Gruyter, 1987, s. 699-713.
- MACUROVÁ, Alena/MAREŠ, Petr (1996): „Soužití a střet. Ke stylu vícejazyčnosti textu“ in: *Stylistika*, V, s. 164-182.
- MAREŠ, Petr (2003): *Also nazdar*. Praha: Karolinum.
- MAREŠ, Petr (2012): *Nejen jazykem českým. Studie o vícejazyčnosti v literatuře*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.
- NEKULA, Marek (2001): „Česko-německý bilingvismus“ in: *Češi a Němci. Dějiny – kultura – politika*. Walter Koschmal/Marek Nekula/Joachim Rogall (eds.). Praha/Litomyšl: Paseka, s. 152-158.
- PEŠEK, Jiří (2004): „Vertreibung und Transfer 1938-1949 im Spiegel der tschechischen Geschichtswissenschaft seit 1989“ in: Zand, Gertraude/Holý, Jiří (eds.): *Transfer/Vyhnání/Odsun v kontextu české literatury*. Brno: Host, s. 29-42.
- RICHARDS, Jack C./ SCHMIDT, Richard (2010): *Longman Dictionary of language teaching and applied linguistics*. Harlow: Pearson.
- RUMP, Hans-Uwe (1974): *Walther von der Vogelweide. Mit Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*. Reinbeck bei Hamburg: Rowohlt.

- SCHMITZ-EMANS, Monika (2004): „Geschriebene Fremdkörper – Spielformen und Funktionen der Integration fremder Schriftzeichen in literarische Texte“ in: *Literatur und Vielsprachigkeit*. Monika Schmitz-Emans (ed.). Heidelberg: Synchron, s. 111-174.
- SCHMITZ-EMANS, Monika (ed.) (2004): *Literatur und Vielsprachigkeit*. Heidelberg: Synchron.
- ŠKUBALOVÁ, Marta (2011): *Téma odsunu Němců v české próze*. Praha: Bakalářská práce obhájená na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.
- VAŠÍČEK, Zdeněk (1996): *Obrazy [minulosti]. O bytí, poznání a podání minulého času*. Praha: Prostor.
- WHITE, Hayden (2007): „Literární postupy při reprezentaci faktů“ in: *Nový historismus/New historicism*. Jonathan Bolton (ed.). Přel. Marek Sečkař. Brno: Host, s. 26-31.

7.3 Ostatní zdroje

- [EU] (www): Europäische Union (ed.): VERORDNUNG Nr. 1 zur Regelung der Sprachenfrage für die Europäische Wirtschaftsgemeinschaft (online), dostupné z <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CONSLEG:1958R0001:20070101:DE:PDF> (poslední přístup 6. 8. 2014).
- [Reisinger, Maurice] (www): Dossier über das auf der NPD-Demo am 28.7.2007 in Cottbus gespielte Lied der Hitlerjugend „Ein junges Volk steht auf“ (online), dostupné z http://www.publikative.org/wp-content/uploads/2008/03/dossier_ueber_ein_junges_volk_steht_auf1.pdf (poslední přístup 13. 8. 2014).
- [SSJČ] (www): Slovník spisovného jazyka českého (online), dostupné z <http://ssjc.ujc.cas.cz/> (poslední přístup 13. 8. 2014).

8. ZUSAMMENFASSUNG

Diese Arbeit befasst sich mit dem Thema der literarischen Repräsentation der Vertreibung der Deutschen aus der Tschechoslowakei. Es gibt die Frage, wie die literarische Repräsentation mit dem Thema der Mehrsprachigkeit zusammenhängt. Die Kommunikation gehört zum menschlichen Leben und sie wird in den literarischen Werken dargestellt. In den Geschichten, die sich mit der Vertreibung beschäftigen, kann man in den Dialogen die Züge der fremden Sprachen erwarten. Es werden die tschechischen sowohl als auch die deutschen Texte analysiert. Zum Thema wird nicht nur die Analyse der jeweiligen Gespräche, sondern auch die Frage, wie die Sprachen (Tschechisch, Deutsch) außerhalb der direkten Rede bewertet werden.

Für die Zwecke der Analyse verwendet man die Terminologie von Petr Mareš (Mareš 2003, 34ff), der die Reden der einzelnen Figuren in zwei Gruppen teilt. Zur ersten Klasse gehören die Grundformen der Mehrsprachigkeit (Präsenz, Elimination, Evokation, Signalisierung), zur anderen die Spezialformen der Mehrsprachigkeit, die die spezifischen Züge der Äußerungen bezeichnen (Interferenz, Oszillation, Hybridisation, Konstruktion und Simulation).

In die Analyse werden insgesamt fünf Romane und eine Novelle einbezogen. Es werden 3 tschechische (Vladimír Körners *Adelheid*, Radka Denemarková *Peníze od Hitlera*, Kateřina Tučková *Vyhnání Gerty Schnirch*) und 3 deutsche Texte (Olga Barényis *Prager Totentanz*, Erica Pedrettis *Engste Heimat*, Jörg Bernigs *Niemandszeit*) ausgesucht. Die Auswahl wird aus solchen Texten gebildet, in denen man die mehrsprachigen Züge häufig findet und die in den verschiedenen Jahren publiziert werden.

In der Untersuchung werden die einzelnen Texte erstens nach der Sprache, zweitens chronologisch geordnet. Jedes Kapitel besteht aus vier Teilen. Anfangs wird die Sprachebene der mehrsprachigen Reden analysiert. Im Anschluss daran folgen die Abschnitte, in denen man beschreibt, was für eine Rolle die Mehrsprachigkeit für die Darstellung des Raums und der Zeit spielt. Danach wird auch die Problematik der Orts- und Eigennamen erwähnt. Schließlich wird besondere Aufmerksamkeit darauf gerichtet, wie die Fremdsprachen außer den direkten Reden bewertet werden.

Aufgrund der Analyse wird gezeigt, dass in den Texten nicht alle Formen der Mehrsprachigkeit gleich oft vorkommen. Nur ausnahmsweise findet man eine Signalisierung, weil ein Hinweis darauf, dass eine Rede in der Fremdsprache realisiert

wird, zu eindeutig wäre. Sehr selten wendet man auch die Oszillation oder Hybridisation an. Die Ausnahme bildet nur Roman *Vybnání Gerty Schnirch*, in dem fast alle Typen der genannten Mehrsprachigkeitsformen verwendet werden. Es handelt sich so zu sagen um einen Modellroman für eine solche Analyse.

Mehrere Merkmale unterscheiden die deutschen Romane von den tschechischen Texten. In den deutschen Werken findet sich häufig die unmittelbare Übersetzung der fremden (tschechischen) Sätze, was in den tschechischen Texten eher selten vorkommt. Weiter ist zu betonen, dass in den deutschen Romanen mehrere Fremdsprachen präsentiert werden, als nur Tschechisch. Die Realität des Kriegsendes, als die Russen das tschechische Gebiet befreiten, wird mindestens durch die russische Sprache signalisiert. Für die tschechischen Werke ist aber typisch, dass keine anderen Fremdsprachen außer Deutsch eintreten. Es ist der Beweis dafür, dass Deutsch bis heute eine besondere Stellung im tschechischen Milieu einnimmt. Die deutsche Sprache ist diejenige, die bis dem Jahr 1947 auf unserem Gebiet anwesend war, und zwar in der Form der 3 Millionen der Sprecher.

Es ist nötig auch zu erwähnen, dass im Unterschied zu den tschechischen Texten, in denen Deutsch meistens fehlerfrei verwendet wird, kommt Tschechisch in den deutschen Romanen häufig falsch geschrieben vor. Was die Eigennamen betrifft, gibt es die Möglichkeit, dass es sich um bewusste Deformierung der Fremdsprache handelt. Einen fehlerhaften Eintrag findet man aber auch in den Hinweisen auf die literarischen Werke, in den direkten Reden oder in den schriftlichen Berichten, die zitiert wurden. Die Fehler gehören zum Bereich nicht nur der Diakritik, sondern auch der Morphologie und der Syntax. Diese Tendenz kann entweder als die Unkenntnis der Fremdsprache, oder als der Beweis der falschen Editions Vorbereitung interpretiert werden. Besondere Kategorie bilden dann diejenigen Autoren, die belegbar bilingual wie Barényi waren. Dann könnte es sich um bewusste Deformierung der Sprache handeln.

Die Mehrsprachigkeit wird oft als der Charakterisierungsmittel für die Beschreibung der Umgebung verwendet. Die Funktion der fremden Ortsnamen bleibt ähnlich, egal ob die Wörter wie Stern gasse oder wie Podol und Šternberk vorkommen. Es handelt sich hauptsächlich um ein Merkmal der Fremdheit in dem öffentlichen Raum. Beide

Gruppen der Texte rechnen der Sprachverwandlung der Umgebung das Zeichen der Nostalgie zu. Zuerst koexistierten die tschechischen und deutschen Ortsnamen nebeneinander, während des II. Weltkriegs gewann Deutsch an der Bedeutung, nach dem Krieg wurde der öffentliche Raum rein tschechisch. Dieser Trend ist sowohl in den tschechischen Werken (*Adelheid*, *Vybnání Gerty Schnirch*), als auch in den deutschen Romanen (*Engste Heimat*) zu beobachten.

Die ausgewählten Texte sind in zwei Teile nach dem Kriterium der Verwendung der Mehrsprachigkeit für die Betonung der Zeitveränderungen zu sortieren. Die erste Kategorie bildet der Roman *Prager Totentanz*, in dem irgendein Zeitkontext keine wichtige Rolle spielt. In der Geschichte wird nirgendwo erwähnt, was vor dem Krieg und während des Kriegs war oder was nach der Revolution folgt. Die Übergangsphase bildet der Roman *Niemandszeit*, in dem eine Erinnerung daran, wie die Gesellschaft vor dem Krieg funktionierte, erwähnt wird. In den anderen Werken wird die Jahrhunderte dauernde Tradition des Nebeneinanderlebens der Tschechen und Deutschen betont. Die Romane *Vybnání Gerty Schnirch* und *Engste Heimat* zeigen, wie sich die Stellung der deutschen Sprache in der tschechischen Gesellschaft änderte. In Radka Denemarkovás Werk könnte man ähnliche Belege erwarten, weil die Geschichte auch den Zeitraum der letzten 70 Jahre umfasst, es gilt aber nicht.

Im letzten Teil zeigt es sich, dass die Bewertung der einzelnen Fremdsprachen höchst individuell ist. In den Romanen, die über Vertreibung erzählen, stellt die Verwendung der Mehrsprachigkeit eine produktive Weise dar, wie die Pluralität der Situation abgebildet werden kann. Ohne Bemerkung kann aber nicht bleiben, dass die individuelle Stellung zur Fremdsprache, so wichtig für einige Texte (*Adelheid*, *Peníze od Hitlera*, *Vybnání Gerty Schnirch*, *Engste Heimat*), keine Rolle in den übrigen Werken spielt. Die Absenz der Bewertung der tschechischen Sprache als der Sprache der Feinde wundert jemanden vor allem im Roman *Prager Totentanz*, der sonst intensive negative Einstellung zur tschechischen Gesellschaft zeigt.

Das wichtige Motiv, das alle ausgewählten Bücher verbindet, ist die sich immer wiederholende Unverständlichkeit der Kommunikation. Es kommt nicht darauf an, ob die Fremdsprache (Deutsch oder Tschechisch) dialektal oder schriftsprachlich verwendet wird, die Kommunikation versagt in beiden Fällen. Schon als junges

Mädchen, das aus dem Konzentrationslager zurückkehrte, erlebt Gita eine bittere Erfahrung, die sich mit den Jahren nur verschärft. Aufgrund der Verständnislosigkeit ist auch die abschließende Szene des Romans *Niemandszeit* aufgebaut, als sich Tomáš Anděl mit den Wörtern vergeblich um die Rettung seiner Liebe bemühte. Es ist möglich zu sagen, dass alle oben beschriebenen Aspekte der Mehrsprachigkeit zur Darstellung des abschließenden Versagens der menschlichen Kommunikation zielen.